

Vatbare individuen en vatbare omgevingen

Onderzoek

Rapportage

Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
September 2022

Rapportage

Onderzoek naar vatbare groepen voor radicalisering

Opdrachtgever

De directie Samenleving en Integratie van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid

Contactpersonen

Evi de Rover

Ganna van Bijleveld

Uitvoerder

RadarAdvies

Veemarkt 83

1019 DB Amsterdam

(020) 463 50 50

www.radaradvies.nl

Onderzoeksteam RadarAdvies

Pomme Woltman (projectleider)

Silke Lauteslager

Malon Peeters-Osseyran

Floor ten Holder

Inhoudsopgave

1. INTRODUCTIE	5
1.1 Onderzoeksvragen	5
1.2 Methodologie	6
1.3 Begrippen	8
1.4 Begeleidingscommissie	10
1.5 Leeswijzer	10
2. RISICO- EN BESCHERMENDE FACTOREN BIJ VATBAARHEID VOOR RADICALISERING	11
2.1 Algemene risicofactoren die vatbaarheid voor radicalisering vergroten	11
2.2 Algemene beschermende factoren die vatbaarheid voor radicalisering verminderen	16
2.3 Risico- en beschermende factoren voor vatbaarheid rechts-extremisme	19
2.4 Risico- en beschermende factoren voor vatbaarheid islamitisch extremisme	23
3. HUIDIGE INZET (VATBARE) GROEPEN	26
3.1 Oefenen met gespreksvoering als burgerschapscompetentie	26
3.2 Multi-perspectiviteit en bespreekbaar maken gevoelige onderwerpen	27
3.3 Digitale weerbaarheid en aanwezigheid	28
3.4 Positieve identiteitsontwikkeling	29
3.5 Rolmodellen voor doorgaande ondersteuning en sleutelfiguren voor moeilijk bereikbare individuen	30
4. BEHOEFTE EN IDEEËN VOOR TOEKOMSTIG BELEID	32
4.1 Vatbare individuen en vatbare omgevingen	32
4.2 Verminderen van vatbaarheid van individuen en omgevingen	33
4.3 Doorontwikkeling van de brede aanpak	34
5. CONCLUSIES	37
6. AANBEVELINGEN	40
6.1 Zet individueel en groepsgericht in op het verminderen van de vatbaarheid voor radicalisering	40
6.2 Werk generiek en wees bewust van vatbare individuen	40

6.3	Werk gebiedsgericht aan de vatbaarheid van omgevingen	41
6.4	Werk met specifiekere groepen bewoners binnen deze wijken	41
6.5	Lever individueel maatwerk, ook binnen de primaire preventie	42
6.6	Zet in op sleutelposities in de wijk	42
6.7	Ontwikkel breed maatschappelijk preventief beleid, in plaats van beleid en een aanpak specifiek voor radicalisering	43
6.8	Zet in op de digitale wereld vanuit beleid: dit betekent fysiek en online integreren in alle stappen van beleidsontwikkeling en uitvoering	44
6.9	Meer aandacht voor het belang van de sociale omgeving	44
6.10	Gebruik risico- en beschermende factoren niet als voorspellers, maar als indicatoren	44
6.11	Suggesties voor vervolgonderzoek	45
	BIJLAGE 1: LITERATUUROVERZICHT	47
	BIJLAGE 2: OVERZICHT RESPONDENTEN	49
	BIJLAGE 3: LEDEN BCI	50
	BIJLAGE 4: TABEL MET RISICO- EN BESCHERMENDE FACTOREN	54

1. Introductie

Naar aanleiding van recente maatschappelijke en beleidsmatige ontwikkelingen heeft de directie Samenleving en Integratie (S&I) van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (Min. SZW) behoefte aan een nieuwe afbakening op het gebied van vatbare groepen in relatie tot radicalisering.

Door Min. SZW wordt binnen het kader van primaire preventie van radicalisering ingezet op een brede preventieve aanpak waarbij gemeenten worden ondersteund in het vormgeven van hun lokale aanpak. Het doel van dit onderzoek is geweest een (mogelijke) afbakening te formuleren voor (specifieke) vatbare doelgroepen op basis van risico- en beschermende factoren, via wetenschappelijke literatuur, lopende onderzoeken binnen de directie S&I en ervaringen uit de praktijk. Daarnaast is het doel om met de opgehaalde informatie een vertaling naar beleid rondom de preventie van radicalisering te maken. Daarmee dient deze rapportage als onderlegger bij de ontwikkeling van beleid door S&I met betrekking tot de preventie van radicalisering. Een centrale conclusie uit dit onderzoek is echter dat we vatbare doelgroepen *niet* af kunnen bakenen op basis van risico- en beschermende factoren. Wel komen we tot de conclusie dat er gesproken kan worden over vatbare individuen en vatbare omgevingen waarbij er mogelijkheden zijn om preventief groepsgericht te werken. We werken daarbij in het eerste hoofdstuk de risico- en beschermende factoren uit waarmee we jullie als lezer mee willen nemen in de gedachtegang die tot het denkkader rondom vatbare individuen en vatbare omgevingen heeft geleid.

We gaan in dit introductiehoofdstuk in op de onderzoeksvragen en ingezette methoden die tot deze conclusies hebben geleid, daaropvolgend lichten we de begrippen toe die we hanteren, presenteren we de begeleidingscommissie en sluiten we af met een leeswijzer voor de rapportage.

1.1 Onderzoeksvragen

Dit onderzoek biedt handvatten voor Min. SZW met betrekking tot beleidsontwikkeling op het preventief tegengaan van radicalisering bij vatbare groepen. De hoofdvraag luidt als volgt:

Hoe kunnen we de voor radicalisering vatbare groepen afbakenen en hoe kan dit praktisch worden ingezet bij de vorming van beleid gericht op de preventie van radicalisering?

Met de volgende deelvragen:

- Via welke risico- en beschermende factoren kunnen ‘algemene’ vatbare doelgroepen voor radicalisering worden afgebakend?
- Via welke risico- en beschermende factoren kunnen vatbare doelgroepen specifiek voor radicalisering naar rechts-extremisme worden afgebakend?

- Via welke risico- en beschermende factoren kunnen vatbare doelgroepen specifiek voor radicalisering naar islamitisch extremisme worden afgebakend?
- Hoe wordt in Nederlandse en internationale context in beleid ingezet op vatbare doelgroepen en wat zijn best practices hiervan?
- Op basis van de beantwoording van het bovenstaande: wat zijn aanbevelingen voor beleid gericht op de preventie van radicalisering?

1.2 Methodologie

Ten behoeve van dit onderzoek hebben we gebruik gemaakt van drie methoden voor dataverzameling: een literatuurscan, interviews en een werksessie. Hieronder staan deze methoden verder toegelicht.

Literatuurscan

We hebben een literatuurscan van wetenschappelijke artikelen ingezet voor een analyse van veelgenoemde risico- en beschermende factoren bij vatbaarheid voor radicalisering. De samenstelling van artikelen is gebaseerd op 1) een zoektocht in wetenschappelijke databases naar artikelen met de volgende zoektermen: *root causes*, *risk and protective factors*, *trigger factors* en *push & pull factors*. Deze termen hebben we gecombineerd met de termen *radicalisation*, *right-wing extremism* en *islamist extremism* of *jihadism*. En 2) daarnaast hebben we artikelen aan onze literatuurlijst toegevoegd op suggestie van de begeleidingscommissie en wetenschappers die we hebben geïnterviewd.

De literatuur die we hebben bestudeerd voor dit onderzoek is opgenomen in bijlage 1. Hierbij betreft het een scan, geen uitputtende literatuurstudie. Veel van de relevante input komt daarom ook uit systematische literatuurstudies en meta-analyses, zodat we met een beperkt aantal artikelen input uit een breed scala aan wetenschappelijke literatuur hebben kunnen ophalen.

Interviews

Door het houden van interviews met wetenschappers, internationale experts op het gebied van radicalisering, professionals uit de praktijk en beleidsmakers, hebben we informatie opgehaald over risico- en beschermende factoren, de huidige inzet van interventies en ideeën over toekomstig beleid. De selectie respondenten is, in afstemming met Min. SZW en de begeleidingscommissie, gemaakt op basis van de volgende criteria:

- Kennis over rechts- of islamitisch extremisme
- Kennis over preventie radicalisering
- Functie (wetenschap, beleid, praktijk)

In totaal namen we met 13 respondenten semigestructureerde interviews af. De (deels geanonimiseerde) respondentenlijst is opgenomen in bijlage 2. De respondentenlijst en de concept-topiclijsten voor de interviews zijn vooraf ter goedkeuring aan het Min. SZW en de begeleidingscommissie van dit onderzoek voorgelegd. De gespreksverslagen van de interviews zijn ter accordering voorgelegd aan de respondenten. De inzichten van de

respondenten, in aanvulling op de literatuurscan, bieden de kans om in te spelen op de actualiteit. Het is waardevol om deze praktische kennis van experts uit wetenschap, beleid en praktijk mee te nemen, aangezien de maatschappelijke ontwikkelingen vaak sneller gaan dan de wetenschappelijke onderbouwing.

Werk sessie

Tijdens een interactieve werksessie hebben we de bevindingen van ons onderzoek gedeeld en getoetst door gesprekken met een aantal professionals, beleidsmakers en wetenschappers. Vervolgens zijn we actief met elkaar aan de slag gegaan: wat betekenen deze bevindingen voor verdere beleidsontwikkeling binnen het kader van preventie radicalisering? Hoe kijkt men naar de bevindingen met betrekking tot de ideeën voor toekomstig beleid voor vatbare individuen en omgevingen? De input van deze sessie hebben wij gebruikt voor het aanscherpen van de conclusies en aanbevelingen.

Methodische beperkingen

Dit onderzoek kent een aantal methodologische beperkingen, die we hieronder kort schetsen:

- Gezien de scope van het onderzoek gaat het zoals gezegd in de literatuurstudie om een scan van de literatuur, niet om een volledig uitputtende analyse. Dit betekent dat niet alle literatuur met betrekking tot dit onderwerp is meegenomen. Door de geselecteerde artikelen voor te leggen aan de begeleidingscommissie en meta-analyses mee te nemen, hebben geprobeerd een zo sterk mogelijke selectie van artikelen te maken.
- De resultaten van dit onderzoek zijn niet direct generaliseerbaar, omdat we gezien de reikwijdte en looptijd van het onderzoek, een beperkt aantal interviews hebben kunnen afnemen. Echter, we hebben wel een breed inzicht verkregen door verschillende perspectieven en disciplines samen te voegen. Ook hebben we gebruik gemaakt van een vaste topiclist, die we in de semi-gestructureerde interviews stelselmatig hebben doorlopen. Daardoor is er in de analyse een duidelijke rode draad naar voren gekomen en was er tevens een bepaalde mate van saturatie zichtbaar.
 - In totaal hebben wij 13 interviews af kunnen nemen met respondenten. Hiervoor hebben wij in totaal 17 personen benaderd. Van een aantal wetenschappers die niet mee konden doen hebben wij wel de belangrijkste literatuurstudies meegenomen in de literatuurscan.
- Tot slot is het van belang te benoemen dat er in de literatuur en praktijk veel discussie bestaat over de risico- en beschermende factoren voor de vatbaarheid voor radicalisering. Dit betekent dat de factoren die in dit rapport worden genoemd, niet door alle experts onderschreven worden en dat er geen overeenstemming bestaat over een lijst met factoren. De risico- en beschermende factoren uit dit onderzoek naar zijn vanuit wetenschappelijke artikelen en/of door ervaringen uit de praktijk naar voren gekomen.

1.3 Begrippen

In deze paragraaf zullen wij kort een aantal begrippen toelichten die veel in dit rapport worden genoemd om zo een gezamenlijk beeld te scheppen van waar we het met elkaar over hebben.

We hanteren de definities van radicalisering, extremisme en preventie zoals gebruikt door het LSE, JEP, Min. SZW en NCTV.

Radicalisering - Radicalisering is een grillig verlopend proces. Een persoon die geraakt wordt door radicaal gedachtegoed drijft af van de democratie en groeit toe naar gewelddadig extremisme. Een jongere raakt geïnspireerd en gaat geloven in een extremistisch wij-zij-verhaal. Hij gaat daar steeds meer persoonlijke consequenties aan verbinden en verheerlijkt geweld om zijn idealen te bereiken. Radicalisering is een mogelijk spoor van ontsporing (Stichting School & Veiligheid)¹.

Extremisme - Extremisme is het fenomeen waarbij personen of groepen bij het streven naar hun idealen bewust over de grenzen van de wet gaan. Extremisme is iets anders dan activisme. Activisten komen soms luidruchtig maar geweldloos voor hun mening uit en houden zich aan de grenzen van de wet. Activisme wordt extremisme als er sprake is van het bewust plegen van strafbare feiten, zoals bedreigingen en vernieling (NCTV)².

Rechts-extremisme – Rechts-extremisme is een overkoepelend begrip voor extreemrechts. De meeste definities van ‘extreemrechts’ bestaan uit vijf kenmerken: 1. Nationalisme 2. Racisme 3. Vreemdelingenhaat 4. Roep om een sterke staat 5. Antidemocratische houding. Niet alle vijf de kenmerken zijn altijd aanwezig. Vaak wordt bij de beslissing of iets of iemand extreemrechts is, een selectie van deze kenmerken gecombineerd met een beslissend element zoals de afwijzing van de democratische rechtsstaat of de afwijzing van het gelijkheidsbeginsel (RAN Factbook Far-right Extremism, 2019).

Islamitisch-extremisme “Gewelddadig islamitisch extremisme” is een overkoepelend concept voor verschillende vormen van geweld die extremistische groepen binnen de islam promoten. Er is een grote variatie in de manifestatie van deze vorm van extremisme in de verschillende EU-landen. Gewelddadige islamitische extremisten zijn verenigd in hun afwijzing van de democratische rechtsstaat en de uiting van individuele mensenrechten (RAN Factbook Islamist Extremism, 2019).

Primaire (& secundaire & tertiaire) preventie - Om het fenomeen van radicalisering en de verschillende preventiemogelijkheden te onderscheiden, maken we gebruik van onderstaand Preventieclassificatiemodel, ontwikkeld door Amy-Jane Gielen (2020). Ons onderzoek focust zich specifiek op de ‘gele’ categorie van primaire preventie, waarbij er specifiek aandacht is voor kwetsbare individuen en groepen.

¹ <https://www.landelijksteunpuntextremisme.nl/radicalisering-en-extremisme>

² <https://www.landelijksteunpuntextremisme.nl/mediadepot/2894d9e7a428/LSEOmgaanmetrechtsextremisme.pdf>

Preventieclassificatiemodel

Bron: Gielen, 2020

In dit rapport hanteren we de begrippen vatbaarheid van individuen, vatbaarheid van omgevingen en vatbaarheid van doelgroepen. Er bestaat nog geen formele definitie van deze termen. Gebaseerd op de dataverzameling uit dit onderzoek kunnen de termen als volgt omschreven worden:

Vatbaarheid individuen – Hierbij gaat de vatbaarheid van individuen over factoren die een persoon mogelijk vatbaarder maken voor radicalisering. De vatbaarheid van het individu hangt samen met een oneindige hoeveelheid combinaties van risico- en beschermende factoren die met elkaar interacteren (zoals beschreven in hoofdstuk 2 van dit rapport). Hierbij gaat het over een combinatie van factoren op het niveau van het individu die niet bruikbaar zijn voor het definiëren van doelgroepen.

Vatbaarheid omgevingen – In dit rapport gaat de vatbaarheid van omgevingen over de directe en indirecte omgeving van individuen. Daarbij gaat de directe omgeving over sociale netwerken, de thuissituatie of de online omgeving waar een individu zelf mee in aanraking komt. De indirecte omgeving gaat over maatschappelijke factoren zoals polarisatie of armoede. Dit kunnen factoren zijn waar een individu indirect mee in aanraking komt, hoewel dit ook direct kan zijn.

Vatbaarheid doelgroepen – In dit rapport gaat de vatbaarheid van doelgroepen over het kunnen afbakenen van bepaalde groepen mensen op basis van factoren die iets zeggen over de vatbaarheid voor radicalisering. Met een dergelijke afbakening zou een gehele doelgroep als vatbaar voor radicalisering kunnen worden aangeduid.

1.4 Begeleidingscommissie

Voor dit onderzoek is een begeleidingscommissie aangesteld, die adviserend heeft opgetreden in de verschillende fases van dit onderzoek. Zo was de eerste bijeenkomst erop gericht om tot de definitieve onderzoeksaanpak te komen, inclusief selectie van respondenten, literatuurlijst en het opstellen van de topiclijsten. Tijdens de tweede bijeenkomst hebben we de bevindingen vanuit de literatuurstudie en de voortgang van het onderzoek besproken. In de laatste bijeenkomst is het conceptrapport gepresenteerd. De input vanuit deze drie sessies is in de verschillende fases van het onderzoek meegenomen en waar nodig gebruikt voor aanpassingen. De lijst van leden van de begeleidingscommissie is te vinden in bijlage 3. Wij zijn alle leden zeer erkentelijk voor hun bijdrage.

1.5 Leeswijzer

De relevante inzichten geven we in deze rapportage weer. In hoofdstuk 2 worden deelvragen 1, 2 en 3 behandeld, waarin de bevindingen zijn beschreven met betrekking tot risico- en beschermende factoren. In hoofdstuk 3 gaan we in op onze bevindingen over de huidige inzet op vatbare doelgroepen en in hoofdstuk 4 delen we de ideeën voor toekomstig beleid. Tot slot gaat hoofdstuk 5 in op de conclusies van het onderzoek en hoofdstuk 6 op de aanbevelingen voor Min. SZW met betrekking tot beleidsontwikkeling voor vatbare individuen en omgevingen voor radicalisering.

2. Risico- en beschermende factoren bij vatbaarheid voor radicalisering

Dit hoofdstuk beschrijft welke risico- en beschermende factoren een rol kunnen spelen in de vatbaarheid voor radicalisering onder individuen of binnen omgevingen gebaseerd op een literatuurscan en interviews met 13 experts vanuit wetenschap, beleid en praktijk. Er bestaat veel discussie, zowel in de literatuur als het werkveld, over het gebruiken van opsommingen van factoren. Het proces van radicalisering is niet in een mal te gieten en gaat altijd om een voor die persoon specifieke, complexe en niet te voorspellen wisselwerking van factoren die eraan bij kan dragen dat iemand vatbaar raakt voor radicalisering. Ook zijn de opsommingen van factoren die hierna beschreven worden aan verandering over tijd onderhevig.

We gaan in dit hoofdstuk eerst in op algemene risico- en beschermende factoren. Daarna gaan we in op risico- en beschermende factoren die specifiek lijken op te gaan voor vatbaarheid voor radicalisering richting rechts-extremisme en islamitisch extremisme. In bijlage 4 staat een volledig overzicht van de in dit hoofdstuk beschreven risico- en beschermende factoren.

2.1 Algemene risicofactoren die vatbaarheid voor radicalisering vergroten

Onder de risicofactoren bij vatbaarheid voor radicalisering die we hierna beschrijven zijn eveneens push- en pullfactoren en triggerfactoren meegenomen. We gebruiken de volgende definitie van *risicofactoren* in dit onderzoek: “Risicofactoren zijn individuele of sociale kenmerken die een verhoogde kans op bepaalde uitkomsten voorspellen, zoals radicalisering naar gewelddadig gedrag, extremisme of (in zeldzame gevallen) terroristische daden. Risicofactoren kunnen de oorzaak zijn van de respectievelijke uitkomst, maar duiden in principe enkel op een correlatieve relatie” (Lösel et al., 2020). *Push- & pullfactoren* worden door Bérubé et al. (2019) als volgt gedefinieerd: “Pushfactoren zijn onderliggende kwetsbaarheden die een interesse in een extremistische ideologie zouden kunnen verklaren, zoals sociaaleconomische factoren, negatieve ervaringen of ervaren/waargenomen grieven. Pullfactoren daarentegen hebben betrekking op aspecten van een verbintenis aan een extremistische ideologie die aantrekkelijk zijn voor het individu.” Daarnaast bestaan er ook *triggerfactoren*, dit zijn “concrete gebeurtenissen (bijvoorbeeld incidenten, problemen, keuzes) die aanwijsbaar (verdere) (de)radicalisering in gang zetten” (Feddes et al., 2015). Waar risicofactoren en push- & pullfactoren dus veelal een (iets) meer consequent karakter hebben, gaat het bij triggerfactoren om een specifieke gebeurtenis die het proces van (de)radicalisering versnelt.

We groeperen de risicofactoren (hieronder zijn ook de push- & pullfactoren), gevonden uit de literatuur en in interviews, in drie categorieën, namelijk: kenmerken op individueel niveau, op het niveau van de (sociale) omgeving en factoren in de

maatschappelijke context. Daaropvolgend beschrijven we de triggerfactoren voor vatbaarheid en de rol van de online wereld bij de vatbaarheid voor radicalisering.

Risicofactoren voor vatbaarheid op individueel niveau

- *Man zijn.* Als het gaat om ontvankelijkheid, gaat het net iets vaker (en dus niet uitsluitend) om mannen die ontvankelijk zijn voor extremistische ideeën. Bij de stap naar geweld zie je een minder genuanceerd beeld en gaat het voornamelijk om mannen (Nickolson et al., 2021). Ook respondenten in dit onderzoek geven aan dat het in hun ervaring over het algemeen (iets) vaker gaat om jongens of mannen die vatbaar zijn voor radicalisering.
- *Jong zijn.* In veel onderzoeken wordt duidelijk dat de gewelddadige extremist overwegend jong is, tussen de 18-30 jaar (Nickolson et al., 2021).
- *Praktisch opgeleid.* Ontvankelijkheid voor extremistische ideeën en groeperingen treft men relatief vaker (maar niet noodzakelijk) aan bij jonge mannen die praktisch zijn opgeleid (Nickolson et al., 2021). Vanuit interviews wordt aangevuld dat het hierbij ook kan gaan om individuen bij wie het onderwijsniveau niet passend is, dus die bijvoorbeeld een hoger IQ hebben dan past bij het onderwijsniveau dat hen is geadviseerd of zij hebben gevolgd.
- *Laag inkomen.* Ontvankelijkheid voor extremistische ideeën en groeperingen treft men relatief vaker (maar niet noodzakelijk) aan bij jonge mannen met een laag inkomen (Nickolson et al., 2021). Deze factor wordt in interviews niet genoemd.
- *Psychische of psychosociale problematiek, zoals depressie, verslaving, gedragsproblemen, PTSS.* De meeste studies in de literatuurscan lijken vatbaarheid voor radicalisering in verband te brengen met psychische problemen. Psychische problemen onder deze groepen lijken vaker voor te komen dan in de algemene bevolking, hoewel er voor de meerderheid van de terroristen er geen sprake is van een diagnose (Nickolson et al., 2021). In interviews benoemen respondenten verschillende psychische of psychosociale problematieken die bij zouden kunnen dragen aan mate van vatbaarheid. Daarbij worden Autisme Spectrum Stoornis (ASS) en ADHD het vaakst genoemd, aangevuld met een (licht) verstandelijke beperking (LVB), Post Traumatische Stress Stoornis (PTSS), de persoonlijkheidsstoornis narcisme en depressies.
- *Een risiconemende en ‘spanningszoekende’ persoonlijkheid.* Naast dat deze persoonlijkheidstrek in bepaalde mate kenmerkend is voor adolescenten en jonge volwassenen in het algemeen, kan het ook een rol spelen in de weg naar terrorisme (in terrorisme kan ook veel sensatie, risicovol gedrag en spanning worden gevonden) (Wolfowicz et al., 2019; Victoroff, 2005).
- *Laag zelfvertrouwen.* In de literatuur wordt een gebrek aan zelfvertrouwen gerelateerd aan gevoelens van onbeduidendheid, dat is het gevoel er niet toe te doen dat mensen kwetsbaarder maakt voor radicale ideeën (Nickolson et al., 2021). Dit onderschrijft één van de respondenten: *“Jongeren die een verschil ervaren tussen hoe ze zichzelf identificeren en hoe anderen hen identificeren, zijn vatbaar voor extreem gedrag. Het ervaren van groot verschil leidt tot een afstand tussen hoe je wordt gezien en je jezelf ziet.”*
- *Rigide denkstijl / need for ‘cognitive closure’.* Hierbij gaat het om de behoefte aan een zwart-wit wereldbeeld (zaken zijn ‘goed’ of ‘fout’), waarin geen ruimte is voor grijstinten en nuances.

- *Gebrek aan agency of 'doenvermogen'*. Hierbij gaat het om een gebrek aan ervaren invloed op de leefomgeving, mede doordat individuen zelf niet altijd de vaardigheden hebben om goed te navigeren binnen de (geijkte) maatschappelijke routes. Eén van de respondenten beschrijft: *"Het gebrek aan agency proberen ze te compenseren met iets waar ze dit wel ervaren, om het in te vullen. Sommige jongeren vinden dat heel erg in straat: vriendschappen, positief vertaald in jeugdgroepen die een bepaalde interesse met elkaar delen in sport en muziek; en soms in criminele hoek en soms in de ideologische hoek."*
- *Beperkte digitale weerbaarheid*. Hierbij gaat het om verschillende risicovolle aspecten van internet en sociale media, waardoor individuen met beperkte (digitale) weerbaarheid extra kwetsbaar zijn voor radicalisering. Het gaat dan met name om het (gebrek aan) vermogen desinformatie te herkennen (kritisch omgaan met informatie, factchecken).

Risicofactoren in of door de (sociale) omgeving

- *Gevoelens van isolatie, weinig vrienden, eenzaam, er niet bij horen*. Erbij willen horen is een basisbehoefte (behoefte aan identiteit). Mensen vinden het prettig om 'broeders' te hebben. Wanneer iemand lang bij een groep is aangesloten, kan de groep onderdeel worden van iemands identiteit en is de kans groter dat iemand bereid is geweld te plegen in naam van de groep (Nickolson et al., 2021). Deze factor wordt ook veel genoemd door respondenten. Zij beschrijven dat het in het geval van sociale isolatie gaat om het gebrek aan aansluiting met andere mensen waardoor iemand weinig sociale contacten heeft en weinig verbinding ervaart met bijvoorbeeld leeftijdsgenoten.
- *In aanraking komen met en consumptie van extremistische propaganda*. Internet kan bijvoorbeeld een waardevol instrument zijn om informatie te verspreiden over doelstellingen, strategieën en bijvoorbeeld tactieken, om door middel van dit soort communicatie geïsoleerde en gemarginaliseerde groepen te bereiken (Bowman-Grieve, 2011 & Wolfowicz et al., 2019).
- *Groepsdynamieken en psychologische druk van recruiters en charismatische leiders*. Wanneer jongeren in contact komen met charismatische leiders kunnen zij onder psychologische druk de radicale overtuigingen over nemen en afstand nemen van of breken met vrienden en familie. Waardoor ze steeds minder in aanraking komen met andere denkbeelden dan die van de groep waar ze zich in begeven. Charismatische leiders gebruiken psychologische druk en groepsdynamieken om invloed uit te oefenen op meer fragiele individuen (Campelo et al., 2018 & Wolfowicz et al., 2019).
- *Opvoedstijl ouders*. Hierbij gaat het onder andere om handelingsverlegenheid van ouders en het hebben van weinig zicht op de leefwereld van kinderen (NJI, 2022).
- *Intergenerationele overdracht*. Verschillende respondenten benoemen dat in sommige gezinnen sprake is van intergenerationele overdracht van radicaal of extremistisch gedachtegoed en van negatieve rolmodellen in de familie, wat een rol kan spelen in vatbaarheid voor radicalisering.
- *Instabiele thuissituatie*. Respondenten benoemen dat het hier gaat om het ontbreken van een stabiele, veilige thuissituatie. Dat kan gaan om gebroken gezinnen, afwezige ouder(s), huiselijk geweld, geen aandacht voor elkaar, onveilige hechting.

Risicofactoren in de maatschappelijke context

- *Ervaringen en gevoelens van uitsluiting, achterstelling, discriminatie.* Hierbij gaat het om het gevoel dat een in-group wordt achtergesteld of gediscrimineerd ten opzichte van andere groepen (Wolfowicz et al., 2019). Respondenten beschrijven dat het hierbij kan gaan om ervaringen en gevoelens van uitsluiting in algemene zin, bijvoorbeeld op basis van (lagere) sociaaleconomische klasse, overtuigingen of om discriminatie op basis van huidskleur, (migratie-) achtergrond of geloof.
- *Polarisatie.* De brede dynamiek van polarisatie in de maatschappij lijkt relevant bij de relatie tussen radicalisering en extremistisch geweld, waarbij het zowel om etnische als politieke polarisatie kan gaan in verband met terrorisme. Dit wordt bevestigd in een studie van Nickolson et al. (2021) waar een verband wordt gelegd tussen de ontvankelijkheid voor extremistische ideeën en polarisatie.
- *Armoede.* Respondenten benoemen dat zaken als (opgroeien in) een kansarme sociale context, schuldenproblematiek, kansenongelijkheid (moeilijk aan stage/werk komen), werkloosheid, het missen van een dagbesteding een rol kunnen spelen in vatbaarheid.
- *Ervaren onrecht in de wereld.* Samenhangend met bovenstaand punt is het ervaren van onrecht in de wereld ook een vaker genoemde risicofactor door respondenten. Hier zit dus een maatschappelijke gedrevenheid in, aldus één van de respondenten: *“Jongeren die radicaliseren zijn meer maatschappelijk bewust, zijn erg bezig met het publieke belang. Wat kan ik voor de wereld betekenen?”* En: *“In tegenstelling tot fitgirls en drillrap streven jongeren die radicaliseren niet enkel naar dat ideaalbeeld voor zichzelf maar ook voor anderen.”*
- *(Gevoelde) afstand tot overheid.* Een mogelijke kwetsbaarheid voor radicalisering is volgens verschillende respondenten een gevoelde afstand naar instituties en de overheid en het idee daar ook (te) weinig invloed op te hebben, terwijl er wel teleurstelling is over politieke oplossingen en mogelijkheden. Een respondent beschrijft dit in relatie tot het eerdergenoemd ‘doenvermogen’: *“Mensen hebben geen gezicht meer bij de overheid. Ze hebben een werkmop bij het UWV, bij de belastingdienst is er geen aanspreekpunt, er is geen loket meer met iemand die hen aanhoort en hun formulier samen invult. Veel mensen vinden het ingewikkeld en moeilijk om zelf zaken digitaal te regelen. Hierdoor vindt vervreemding plaats. Dit speelt bij meerdere groepen. Waar veel mensen over vallen: de uitspraak van Rutte dat dit een keigaaf land is, terwijl ze het niet zo voelen.”*
- *In een bubbel zitten.* Onder meer door segregatie, internet en versterkt door de coronacrisis kunnen mensen in een ‘bubbel’ gezogen worden, waarin ze alleen met gelijkgestemden spreken en geen andere belevingswerelden ontmoeten, zo komt uit de interviews naar voren. Eén respondent zegt hierover: *“Dat draagt bij aan brandstof om te radicaliseren, want jouw beelden worden snel bevestigd in je eigen bubbel en je hoort geen andere geluiden meer.”*

2.1.1 Triggerfactoren

Naast risicofactoren noemden respondenten in de interviews ook vaak triggerfactoren als belangrijke schakel in het radicaliseringsproces. Zij omschrijven triggerfactoren als gebeurtenissen in het leven van een persoon die mensen kunnen ontwortelen. Hierbij gaat het om concrete gebeurtenissen (bijvoorbeeld incidenten, problemen, keuzes). Na het ervaren van een trigger kunnen mensen meer open komen te staan voor alternatieve wereldbeelden of ideologieën. Triggerfactoren zijn ook meer of minder

relevant voor iemand afhankelijk van waar deze persoon op dat moment door gedreven wordt. Zo kan, als de basis er al ligt, een bepaalde gebeurtenis een triggerfactor zijn op het moment dat iemand zoekende is naar de eigen identiteit, op zoek is naar zingeving, of iemand op zoek is naar sensatie en avontuur. Een aantal voorbeelden van triggerfactoren zijn volgens de respondenten de volgende:

- *lets dat een gevoel van dreiging versterkt of triggert.* Hierbij gaat het om ‘events’ waardoor iemand geraakt wordt. Als rechtvaardigheid voor iemand belangrijk is en diegene ziet in het nieuws dat een groep waar die persoon zich mee identificeert onrecht aangedaan wordt, dan versterkt dat het gevoel van onrechtvaardigheid, waarmee iemand meer open komt te staan voor een extremistische ideologie die dit erkent. Een ander voorbeeld van een trigger is bijvoorbeeld wanneer een school zegt dat iemand het gebed niet meer mag verrichten, of de cartoonwedstrijd die uitgezet werd door Wilders. Onze respondenten zien de invloed van dit soort ‘trigger events’ terug in casuïstiek: *“Ze zien het als een vorm van anti-islam. Het risico van deze triggerfactor is dat als dat maar vaak genoeg gezegd wordt, dat al genoeg kan zijn om te radicaliseren.”*
- *Persoonlijk leed.* Zoals een aanvaring met autoriteiten (een respondent noemt een voorbeeld van iemand die een parkeerkwesitie aanvecht tot aan de Hoge Raad), iemand die een ziekte overwint en gevoelig wordt voor complottheorieën (mijn lichaam kan alles, ik heb geen vaccinatie nodig), het overlijden van een naaste of de start of beëindiging van een relatie. Respondenten geven aan dat persoonlijke triggerevents die het radicaliseringsproces versnellen moeilijk te voorspellen zijn omdat een grote verscheidenheid aan gebeurtenissen in samenspel met risicofactoren en de afwezigheid van beschermende factoren trigger events kunnen zijn.

2.1.2 De online wereld en risicofactoren

Eén van de belangrijkste manieren waarop de online wereld en risicofactoren samenhangen is dat deze wereld de factoren versterkt, aldus onze respondenten. Daarbij worden vooral de online bubbelvorming en filterbubbels als grote risicofactor benoemd. Zo noemt een van de respondenten: *“Online zijn er per definitie filterbubbels: dat je vooral content te zien krijgt, die past bij jouw eigen opvattingen. Zo heb je minder kans om andere ideeën of andere identiteiten tegen te komen, waardoor je dat gesprek niet aan hoeft te gaan.”* Dergelijke filterbubbels worden gecreëerd door algoritmes en zelfbevestigende narratieven, waarbij het proces ook zelfversterkend is: hoe meer je consumeert, hoe meer je van hetzelfde te zien krijgt en hoe meer je bevestigd wordt in datgene wat jij denkt. Een andere expert noemt dit een ‘progressief proces van radicalisering’, waarbij mensen in een online parallel universum gezogen worden met steeds extremere boodschappen. Andere aspecten van het samenspel tussen de online omgeving en risicofactoren die in de gesprekken genoemd zijn:

- Het doen van extreme uitspraken is online makkelijker dan face-to-face. Een respondent: *“Er is geen rem op sociale media, jongeren hebben geen schroom en geen grenzen online – je kunt daar alles zijn wat je wil.”* Hoewel online uitingen niet 1 op 1 gelijk hoeven te staan aan offline gedrag, kan de online omgeving wel een versterkende invloed hebben op het offline handelen.
- Veel online narratieven zijn niet ‘gefactcheckt’ en bevatten wel inhoudelijk sterke, emotionele en aantrekkelijke boodschappen, zoals over slachtofferschap van de

eigen groep en de dreiging van anderen. Zoals een respondent het verwoordt: *“Iets haten in groepsverband is verslavend. Internet is heroïne voor wie verslaafd is aan online haten”*.

- Online vindt ook actieve recruitment plaats door extremistische groeperingen, bijvoorbeeld door gamers te benaderen en ze in specifieke chatgroepen uit te nodigen en ze daar meer in aanraking te brengen met extremistische narratieven. Ook gebruiken groepen internet en sociale media om hun gedachtegoed te normaliseren, bijvoorbeeld door apps te creëren waarin ze met een breed publiek interactie hebben.

Ten slotte benadrukken verschillende respondenten het belang van de online omgeving bij de aanpak van radicalisering, omdat deze zeker voor jongeren (die vatbaarder zijn voor radicalisering) inmiddels integraal onderdeel van hun echte leven is geworden (een net zo'n daadwerkelijke wereld als thuis of school bijvoorbeeld). Daarbij is kennis over die wereld, hoe deze door jongeren ervaren wordt, de technische knowhow en hoe dit te integreren in beleid en interventies onontbeerlijk.

2.2 Algemene beschermende factoren die vatbaarheid voor radicalisering verminderen

Over zowel beschermende- als risicofactoren voor de vatbaarheid radicalisering is door de jaren heen veel geschreven, al is dat voor beschermende factoren wel een stuk minder (Sieckelinck & Gielen, 2020; Nickolson et al., 2021). Daarbij worden er verschillende definities van beschermende factoren toegepast. De definitie die wij hanteren in dit onderzoek is van Lösel et al. (2020): “Kenmerken die de kans op radicaal geweld, de bereidheid om radicaal geweld te gebruiken, of attitudes die geweld ondersteunen of rechtvaardigen verminderen.” Deze definitie vullen we aan met de volgende observatie van Sieckelinck & Gielen (2018): “Beschermende factoren zijn niet altijd louter positieve tegenstellingen van risicofactoren - ze fungeren als buffers of mechanismen tegen ongewenst gedrag.” Dergelijke buffers kunnen zowel op het niveau van het individu, de directe (sociale) omgeving als de bredere maatschappelijke context bestaan. Nickolson et al. (2021) benoemen in dit kader dat veel van de uitgevoerde onderzoeken kijken naar factoren op het niveau van het individu en minder aandacht hebben voor de (sociale) omgeving en maatschappelijke context.

De literatuur met betrekking tot beschermende factoren spreekt veelal over het bevorderen van ‘weerbaarheid’ of ‘veerkracht’ en wat daaraan kan bijdragen. Net als de risicofactoren delen we deze beschermende factoren in drie hoofdcategorieën in, te weten: kenmerken op individueel niveau, op het niveau van de (sociale) omgeving en factoren in de maatschappelijke context.

Beschermende factoren op individueel niveau

- *Stabiele identiteitsontwikkeling.* Over identiteit bestaan verschillende verklaringen hoe deze bescherming kan bieden tegen extremistische ideeën. Zo noemen Sieckelinck & Gielen (2018) de capaciteit van een individu om op positieve wijze met meerdere identiteiten om te gaan, wat het individu kan beschermen tegen een

persoonlijke (identiteits)crisis. Nickolson et al. (2021) koppelen een goed ontwikkeld identiteitsgevoel aan het gevoel de eigen plek in de samenleving te hebben gevonden en (daardoor) beter in staat te zijn kritische beslissingen te nemen (en meer weerstand te kunnen bieden tegen extremistische narratieven). Respondenten vullen in interviews aan dat het daarbij niet alleen gaat om begrip van wie je bent en wat je kunt, maar ook een gevoel van trots daarover.

- *Sterk gevoel van eigenwaarde en regie.* Dit “maakt teleurgestelde individuen minder vatbaar voor groepsdynamiek, ronselaars en extremistische religieuze ideeën”, aldus Sieckelinck & Gielen (2020), doordat er inzicht en grip is op eigen talenten, kansen en mogelijkheden.
- *Gezonde emotieregulatie.* De review van Nickolson et al. (2021) haalt verschillende studies aan die laten zien dat het goed kunnen uiten van emoties en goed kunnen omgaan met negatieve emoties (zoals woede, schaamte en vernedering) bescherming bieden tegen radicalisering. Individuen die deze negatieve emoties beter kunnen reguleren, zijn minder vatbaar voor propaganda van radicale groepen die inspeelt op zulke emoties.
- *Sterke sociale vaardigheden* en een omgeving waarin anderen op positieve wijze een kader bieden en grenzen kunnen aangeven. Daarmee leren jongeren zichzelf te blijven zonder anderen geweld aan te doen, omdat ze ervaringen, opvattingen en attitudes leren van bijvoorbeeld goede begeleiders (Sieckelinck & Gielen, 2020).
- *Kritisch kunnen nadenken.* Zowel uit literatuur als interviews komt het vermogen tot kritisch nadenken naar voren dat op verschillende manieren kan fungeren als beschermende factor. Zo kan het gaan om de mate waarin iemand goed tegenargumenten kan bedenken tegen radicale boodschappen, of in hoeverre iemand in staat is tot cognitieve flexibiliteit (goed een onderwerp van verschillende kanten kan bezien) (Nickolson et al., 2021). Volgens een van de respondenten helpt ‘digitale geletterdheid’ bij het omgaan met de polariserende krachten van sociale media en het begrijpen en weerstaan van de mechanismen van manipulatie, dwang en samenzwering.
- *(Kunnen) anticiperen op nadelige consequenties.* In een onderzoek waar Nickolson et al. (2021) naar verwijzen in hun literatuurscan, bleek het kunnen overzien van de nadelige consequenties van het verdiepen in of aansluiten bij een extremistische groep (zoals problemen met justitie, aan gevaar worden blootgesteld) bij te dragen aan weerbaarheid voor radicalisering. Wolfowicz et al. (2019) vonden in lijn daarmee dat gehoorzaamheid aan de wet (*law abidance*) ook een beschermende factor is.
- *Met tegenslagen kunnen omgaan.* Deze beschermende factor komt uit interviews naar voren, hierbij gaat het om het goed kunnen omgaan met negatieve emoties die bij een tegenslag komen kijken. Extremistische groepen spelen vaak in op dergelijke emoties en proberen deze te kanaliseren voor hun eigen doeleinden. Goed met deze emoties kunnen omgaan draagt daarom bij aan weerbaarheid.
- *Multi-perspectiviteit.* Ook deze beschermende factor wordt benoemd in interviews: wanneer mensen zich in verschillende sociale werelden begeven komen ze met meerdere perspectieven in aanraking. Bijvoorbeeld doordat ze de kans daartoe krijgen in een opleiding, debatclub of maatschappelijke ontmoetingsplek. Door het leren kennen van deze verschillende perspectieven raken mensen minder vatbaar voor het idee dat er maar één waarheid bestaat, een zwart-wit beeld dat extremistische groepen juist uitdragen.

Beschermende factoren in de (sociale) omgeving

- *Positieve familierelaties en sociale banden.* Zowel Sieckelinck & Gielen (2020) als Wolfowicz et al. (2019) noemen positieve relaties in het gezin en betrokkenheid van ouders als beschermende factor. Deze factor wordt ook door verschillende respondenten benadrukt. Het gaat daarbij om stabiele familierelaties, steun van de familie en het ‘gezien voelen’ door ouders (of andere opvoeders) en om een stabiel sociaal netwerk. Dergelijke banden werken op verschillende manieren beschermend:
 - Sociale verbinding draagt bij aan de eigen identiteitsopbouw; iemand ontleent een identiteit aan de groep. Daarnaast helpt contact met volwassenen in de directe sociale omgeving jongeren die met vragen of onzekerheden zitten; ze kunnen deze dan bespreken.
 - In een sterk sociaal netwerk kan tegenspraak plaatsvinden, waardoor ontluikende extremistische ideeën een weerwoord krijgen zonder dat het individu meteen wordt buitengesloten.
 - Sterke (familie)relaties kunnen iemand beschermen tegen (verdere) radicalisering, omdat een individu verantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld het gezin kan verkiezen boven de mogelijk negatieve consequenties van een extremistisch pad bewandelen en daarbij betekenisvolle relaties kwijt kunnen raken.
- *Basis op orde.* In aanvulling op de stabiele thuissituatie worden ook zaken als dagbesteding, goede duurzame huisvesting en goede toegang tot basisvoorzieningen en hulp als beschermende factor genoemd in de interviews. Daarbij wordt aangevuld dat binnen deze basis ruimte moet zijn om fouten te maken: dat iemand niet meteen van school of een werkplek wordt weggestuurd wanneer deze radicale uitingen doet.
- *Doorlopende begeleiding en community.* Het bieden van continuïteit aan jongeren, bijvoorbeeld doorlopende ondersteuning wanneer ze van scholen wisselen, een belangrijke beschermende factor volgens meerdere respondenten. Dit biedt een vangnet voor jongeren, een plek waar ze stabiliteit ervaren, ondersteuning en ruimte om ook het emotionele gesprek te voeren. Een doorlopende ondersteuningslijn kan hierin voorzien, maar ook het vormen van een ‘community’ voor jongeren dat op wijkniveau een aantal vaste gezichten voor ondersteuning, inspiratie en sociale controle biedt.

Beschermende factoren vanuit de maatschappelijke context

- *Sociale inclusie.* Zowel het hebben van een sociaal netwerk, als het gevoel van sociale inclusie zijn beschermende factoren. Bij het gevoel van sociale inclusie gaat het om je geaccepteerd en veilig voelen in de samenleving (Nickolson et al., 2021).
- *Kennis van en vertrouwen in de democratie.* Meer kennis over democratie wordt daarbij gerelateerd aan “meer vertrouwen in de overheid, een positieve opvatting over democratie en minder steun voor ideologisch-geïnspireerd geweld” (Nickolson et al., 2021). Ook Wolfowicz et al. (2019) zien dat vertrouwen in instanties en politieke betrokkenheid en tevredenheid als beschermende factor kunnen dienen. Ook een aantal respondenten noemen dit als belangrijke bescherming op niveau van de samenleving, waarbij een samenleving waarbinnen er vertrouwen is in de democratie bescherming biedt tegen radicalisering dat leidt tot extremisme. Zo noemde een van de respondenten dat dit ervaringsonderwijs belangrijk is voor

aanleren van democratische principes, waarbij het belang van de democratische rechtsstaat ervaren wordt. Hierbij benoemde een van de respondenten: *“Dat kun je dus niet doen door de trias politica te onderwijzen op school, maar door middel van ervaringsonderwijs mensen democratische principes aan te leren. Dat je respect moet hebben voor bepaalde opvattingen, zeker als men in de meerderheid is.”*

- *Agency / mogelijkheid tot (politieke) inspraak.* Volgens respondenten gaat het daarbij om een samenleving waarbinnen inwoners de mogelijkheid tot inspraak in beslissingen hebben en democratische routes kunnen gebruiken om ideeën te verwezenlijken.

Veel van de risico- en beschermende factoren zoals hierboven beschreven gelden voor de verschillende vormen van radicalisering. Toch is er een klein aantal factoren te onderscheiden die in de literatuur en interviews sterker gerelateerd worden aan vatbaarheid voor rechts-extremisme of aan islamitisch extremisme. Hier gaan we in de paragrafen 2.3 en 2.4 op in.

2.3 Risico- en beschermende factoren voor vatbaarheid rechts-extremisme

Het aantal studies dat zich specifiek focust op risicofactoren voor radicalisering richting rechts-extremisme is beperkter in verhouding tot het grote scala aan onderzoeken naar radicalisering richting islamitisch extremisme. Zo vonden Nickolson et al. (2021) ruim dubbel zoveel empirische wetenschappelijke studies naar islamitisch extremisme als naar rechts-extremisme. We beschrijven hierna de risico- en beschermende factoren voor rechts-extremisme. Te zien is dat deze factoren overlap hebben met een aantal factoren uit paragrafen 2.2 en 2.3, hieronder worden deze specifiek beschreven voor rechts-extremisme.

Risicofactoren voor vatbaarheid op individueel niveau

- *Man zijn.* Uit onderzoek van Vergani et al. (2018) kwam de factor ‘man zijn’ relatief vaker voor bij studies naar extreemrechts.
- *Gebrek aan agency of doenvermogen.* Specifiek voor extreemrechts gaat het om jongeren die een gebrek hebben aan toekomstperspectief. Een van de respondenten zegt hierover: *“Het gaat om slecht geworteld zijn in de maatschappij en een grote mate van onzekerheid hebben.”* Volgens respondenten investeert de overheid te weinig in deze jongeren. In de afgelopen jaren zijn er veel ontmoetingsvoorzieningen voor jongeren in provinciale regio’s weggehaald. Er is weinig geïnvesteerd in deze doelgroep en daardoor ervaren deze jongeren een onvermogen om mee te doen aan de snel veranderende multiculturele maatschappij als gevolg van de globalisering. In coronatijd is dit versterkt: het gevoel heerst dat de mogelijkheden die er al waren voor jongeren om elkaar te ontmoeten ook werden afgenomen. *“Echt een gebrek aan investeringen in deze jongeren. Ze hebben een gebrek aan toekomstperspectief: weinig financiële middelen, praktisch opgeleid en stellen zichzelf de vraag: wat zijn mijn kansen op een goede baan en maatschappelijke status?”*
- *Enthousiast zijn over geweld.* Ook dit kwam in de studie van Vergani et al. (2018) relatief vaker voor bij extreemrechts.

- *Autisme Spectrum Stoornis.* Personen met een diagnose op het autismespectrum voelen zich vaak anders dan anderen en vinden daarom moeilijk aansluiting. Omdat zij wel de behoefte hebben aan sociale banden, zijn ze dus extra vatbaar voor ronselaars die ze daarin kunnen voorzien. Daarnaast lijken personen met deze diagnose ook een grotere behoefte aan houvast te hebben, waarin een extremistische ideologie met duidelijke zwart-wit beelden kan voorzien. Zo is in Zweden bijvoorbeeld bekend dat door bepaalde rechts-extremistische groeperingen actief geprobeerd wordt om personen te rekruteren met Asperger, omdat zij minder emotioneel berouw zouden kennen en in staat zijn om veel theorie en feitelijke informatie te verwerken. Zo deelde een van de respondenten hierover: *“Mensen met ASS worden door rechts-extremistische groeperingen aantrekkelijk gevonden vanwege een bepaalde ongevoeligheid, attitude en state of mind.”* Dit komt met name naar voren uit de interviews en is nog niet volledig wetenschappelijk onderbouwd. Dat er veel casuïstiek is waarin deze factor terugkomt, is wel een indicator dat er een samenhang is.
- *Eerdere ervaringen van crimineel gedrag en/of middelenmisbruik of militaire ervaring en/of kennis van wapens.* Militaire ervaring kwam in hun studie (Vergani et al., 2018) zelfs exclusief bij de studies naar extreemrechts voor.

Risicofactoren voor vatbaarheid in of door de (sociale) omgeving

- *Intergenerationele overdracht.* Zoals bij de algemene risicofactoren al genoemd, is in sommige gezinnen sprake van intergenerationele overdracht van radicaal of extremistisch gedachtegoed en van negatieve rolmodellen in de familie. Respondenten zien dit voornamelijk op extreemrechts, aangezien dit gedachtegoed binnen onze samenleving al een veel langere historie heeft. Het gaat hierbij om ideeën (voornamelijk racistisch) die al decennialang worden doorgegeven, van generatie op generatie. Hier mag wat betreft één respondent meer aandacht voor zijn, omdat het een structureel karakter heeft en het een onderbelichte factor is gebleven: *“Extreemrechts is heel erg opgehangen aan nationaalsocialistische ideeën, maar overdracht van racistische ideeën in het algemeen is er altijd geweest.”*
- *Persoonlijke uitsluiting.* Zoals gepest worden, weinig vrienden hebben en/of eenzaam zijn. Sikkens et al. (2017) zagen dit relatief vaker bij de jongeren met extreemrechtse idealen in hun studiepopulatie. De onderzoekers koppelen dit aan een pullfactor die ze ook specifiek voor extreemrechts zien in hun studie, namelijk de behoefte aansluiting te vinden bij een groep (‘kameraadschap’). De onderzoekers noemen: *“Zo lijkt uit onze data naar voren te komen dat extreemrechtse jongeren naar eigen zeggen vooral gepusht worden door persoonlijke uitsluiting en hun zoektocht om ergens bij te kunnen horen”* (p.167). Ook in een studie van Reiter & Doosje (2021) kwam specifiek voor extreemrechtse radicalisering *‘een behoefte erbij te horen’* als belangrijke factor naar voren.

Risicofactoren in een maatschappelijke context

- *Gevoel van achterstelling.* Bij extreemrechts gaat het om het gevoel van achterstelling op basis van sociaaleconomische klasse en de eigen ideeën/cultuur. Dat gaat om sentimenten als *“we hebben geen vrijheid van meningsuiting, want pro-zwarte piet zijn wordt automatisch als ‘rechts’ bestempeld.”* Dit mechanisme

van (gevoelens) van uitsluiting wordt door veel respondenten benoemd als belangrijke risicofactor. Het gaat ook om het gevoel dat er ‘geen plek’ is voor jouw groep. Een respondent geeft aan dat voornamelijk *reactief* wordt geacteed door de overheid en dat veel meer preventief kan worden ingezet op inwoners het gevoel geven dat ze ergens bij horen. Uiteindelijk ligt de behoefte om ergens bij te horen en geen uitsluiting te ervaren onder het gevoel van achterstelling.

- *Ervaren bedreiging van de eigen groep.* Gerelateerd aan het gevoel van achterstelling is het gevoel van bedreiging van eigen groep. Deze ervaring wordt door Vergani et al. (2018) relatief iets vaker gevonden bij studies naar extreemrechtse radicalisering (alhoewel niet uitsluitend). Bij extreemrechts wordt de ervaren bedreiging van de eigen groep veelal in raciale termen omschreven. In de studie van Sterkenburg (2021) komt ook bij al haar extreemrechtse respondenten de factor ‘gevoelens van racisme’ naar voren. Ook het gevoel dat de eigen groep wordt bedreigd komt bij bijna al haar respondenten naar voren. Vanuit de interviews werd dit ook wel omschreven als angst voor verlies van eigenheid.
 - *(Ervaren) horizontale groepsdeprivatie* ligt ten grondslag aan het gevoel van achterstelling. Er wordt dan bijvoorbeeld gekeken naar nieuwkomers (‘zij pakken onze huizen, banen en vrouwen af’). Het gevoel van bedreiging richt zich op een groep op ‘gelijk niveau’ (horizontale deprivatie) en niet specifiek op mensen in de samenleving die autoriteit over hen hebben of tot een groep behoren met meer macht of status (verticale deprivatie).
- *Anti-overheidsgevoelens.* Hierbij lijkt het volgens respondenten vaker te gaan om mannen die een negatieve ervaring hebben met ‘het systeem/de overheid’ waardoor ze het vertrouwen zijn kwijtgeraakt. Een voorbeeld van een dergelijke ervaring is het in aanraking komen met justitie, of bijvoorbeeld schuldenproblematiek. Zo beschrijft een respondent: *“De maatschappelijk teleurgestelden waren al teleurgesteld en dit is versneld door corona. Anti-coronastrijders proberen anti-overheidsstemmingen te duiden, waarbij een aantal richting extreemrechts gaan.”* Het groeiend wantrouwen tijdens de coronapandemie en de toeslagenaffaire hebben tot anti-overheidsgevoelens geleid die de voedingsbodem voor radicalisering vergroten. Volgens respondenten spelen rechts-extremistische groeperingen in op dit gevoel om mensen naar hen toe te trekken³.
- *Superioriteitsgevoelens.* Hierbij noemt een respondent het vastgeroeste patroon in denken vanuit superioriteit in plaats van gelijkwaardigheid. Het gaat hierbij om groepen die zichzelf accepteren, maar andere groepen niet. Zo beschrijft een respondent: *“Bijvoorbeeld het gevoel dat migranten privileges hebben ten opzichte van de witte Nederlander en de daaruit voortvloeiende denkwijze dat minderheden blij moeten zijn met de positie die ze hebben.”* Een ander voorbeeld hiervan is dat een van de respondenten ervaart dat autochtone Nederlanders bijvoorbeeld bijna nooit meedoen aan trainingen of workshops rondom opvoeden en weerbaarheid. *“Daaruit blijkt een soort superioriteitsgevoel: ‘wij weten alles zelf wel, die trainingen zijn heus niet voor ons bedoeld, wat kom jij ons leren?’ Het is een risico, omdat ze niet weten dat hun kinderen misschien wel vatbaar zijn.”* Deze factor wordt ook vanuit de literatuur ondersteund, waaruit blijkt dat hoe meer iemand aangeeft te denken dat Nederlanders superieur zijn aan andere groepen, des te hoger de kans

³ Deze risicofactor is op deze manier geformuleerd specifiek met betrekking tot rechts-extremisme, maar kan gedeeltelijk passen bij de algemene risicofactor van politieke grieven, die ook bij andere vormen van radicalisering voorkomt.

dat deze persoon extreemrechts geweld steunde en zich bereid toonde zelf tot geweld over te gaan (Nickolson et al., 2021, en Wolfowicz et al., 2019).

Alhoewel een aantal specifiekere risicofactoren is aan te wijzen voor radicalisering richting rechts-extremisme, laat o.a. de studie van Sterkenburg (2021) zien dat een breed scala aan factoren een rol speelt bij de mensen die zich daadwerkelijk aansluiten bij radicaal of extreemrechtse groepen. Het is dus niet mogelijk één type individu en dus ook groep aan te wijzen die specifiek vatbaar voor radicalisering is. Daarnaast verwijzen zowel Sterkenburg (2021) als Ravndal (2016) naar de opkomst van een nieuw ‘type’ persoon dat vatbaar is voor rechts-extremistische ideeën, een persoon die meer ideologisch gedreven is. Waar bijvoorbeeld eerder vaker werd gevonden dat persoonlijke uitsluiting en behoeften aan kameraadschap ‘eerst’ kwamen bij radicalisering naar rechts-extremisme – en iemand zich daarna pas goed ging verdiepen in de ideologie – zien deze onderzoekers nu ook de opkomst van een groep waar ideologie het startpunt is. Zoals Sterkenburg (2021) beschrijft: *“Deze route is het gevolg van de opkomst van de transnationale opkomst van de online-alt-right-beweging. Ideologische Zoekers doen eerst aan ideologische vorming via internet (met name door te discussiëren op 8chan, in de comments van YouTube of via Twitter), alvorens zij de deur uitgaan om gelijkgestemden te ontmoeten. [...] Maar hoe welbespraakt, beheerst en niet-gewelddadig Ideologische Zoekers vooralsnog ook zijn, ze doen qua extreme ideologie niet onder voor Spanningzoekers. In combinatie met de soms aanwezige fascinatie voor wapens, hun continue existentiële vrees voor de vernietiging van het ‘blanke ras’ en hun obsessie met een onvermijdelijke burgeroorlog of Derde Wereldoorlog die zal komen, is niet uit te sluiten dat een enkeling in de toekomst wel zal overgaan tot geweld”* (p.349-350).

Sterkenburg (2021) ziet bij deze groep mogelijk juist een grotere overlap met profielen van islamitisch extremisten, maar geeft aan dat hier nog een grote kennislacune zit en meer onderzoek nodig is.

Wat beschermende factoren betreft, is het net als bij de bestudering naar algemene beschermende factoren zo dat hier veel minder onderzoek naar is gedaan dan naar risicofactoren (Copeland & Marsden, 2020). Uit de interviews zijn geen specifieke beschermende factoren voor rechts-extremisme naar voren gekomen. We hebben één specifieke beschermende factor in de literatuur gevonden, die weliswaar nog onvoldoende onderzocht is, maar waar wel eerste aanwijzingen voor zijn. Het gaat daarbij om:

- *Erkennen van de reikwijdte en complexiteit van de eigen waarden en overtuigingen* (Copeland & Marsden, 2020). Dit is mogelijk specifiek relevant bij rechts-extremisme, omdat er een inherente discrepantie zit tussen een ideologie die *law and order* idealiseert en het zelf mogelijk overgaan tot politiek geweld. Het vergroten van de complexiteit waarmee individuen hierover nadenken zou daarbij kwetsbaarheid voor (verdere) radicalisering kunnen verminderen. Een *sterk geloof in de legitimiteit van de politie* kan daarbij nog als extra beschermende factor dienen.

2.4 Risico- en beschermende factoren voor vatbaarheid islamitisch extremisme

Met eerst de Hofstadgroep in Nederland en daarna de opkomst van de terreurgroep Islamitische Staat in Syrië en Irak, is er een vrij breed scala aan onderzoeken dat kijkt naar verschillende aspecten van de levensloop en de beweegredenen van de mensen die zich aangetrokken voel(d)en tot deze – en vergelijkbare – bewegingen. Studies die daarbij de beschermende en risicofactoren voor islamitische radicalisering in vergelijkend perspectief plaatsen met extreemrechtse radicalisering zijn echter een stuk schaarser. Veel van de studies die we hier aanhalen zijn dan ook dezelfde die we in paragraaf 2.3 over factoren voor extreemrechtse radicalisering hebben behandeld. We beschrijven hierna de risico- en beschermende factoren voor islamitisch extremisme die in de literatuurscan en interviews naar voren zijn gekomen.

Risicofactoren voor vatbaarheid op individueel niveau

- *Gebrek aan agency of doenvermogen.* Specifiek voor islamitisch extremisme spreekt een respondent over jongeren die worstelen tussen de verwachtingen en gedragsregels uit twee verschillende culturen en daarom ook met hun identiteit: *“Die zoektocht tussen jouw religie en de cultuur van Nederland kan frustrerend worden. [...] En binnen deze zoektocht is het grootste probleem dat ze dan de vaardigheden missen om voor zichzelf dingen te organiseren. Bijvoorbeeld: als je op school wil vragen of er een gebedsruimte gemaakt kan worden. Dan begint zo’n gesprek vaak al heel onhandig waarbij de jongeren bij de directeur binnenkomen en dit eisen.”*
- *Vervulling van een behoefte aan avontuur en spanning.* Hierbij gaat het erom dat iemand die zoekende is wat betreft identiteit, het heel ‘stoer’ kan vinden om bezig te zijn met wapens. Dat kan de hang naar avontuur ook invullen. *“Het draagt bij een cool imago: je hoort bij een sterke groep, geen groepje sukkel.”* Dit komt ook naar voren in het onderzoek van Vergani et al. (2018).
- *Worstelen met levensvragen en identiteit (‘wie ben ik’, ‘wat is de zin van het bestaan’).* Een respondent legt uit dat religie antwoorden kan geven op vragen die opkomen tijdens de levensfase waar jongeren zoekend zijn naar hun identiteit en de zin van het leven. Deze risicofactor komt ook in de studie van Sikkens et al. (2017) voor. Deze kan ook gekoppeld worden aan een aantal pullfactoren die zij in hun studie vonden, die specifiek zijn voor islamitische radicalisering. Het gaat om het ‘vinden van een levensdoel’ en het krijgen van ‘steun en antwoorden’. Beide zijn zaken die een radicale religieuze ideologie kan bieden, omdat deze een bepaalde zingeving, duidelijke leefregels en denkbeelden biedt. Zeker voor jongeren die zoekende zijn naar hun identiteit en hun plek in de wereld, kan dit een fijn, duidelijk kader geven.
- *Gevoelens van schaamte (bijvoorbeeld over eigen verleden, in de familie).* Deze factor hangt samen met de vorige. Wanneer een moslim(a) door een familielid kritisch wordt aangesproken dat hij of zij geen goede moslim(a) is, dan raakt dat iemands identiteit en kan dit gevoelens van schaamte veroorzaken ten opzichte van de eigen familie. Een ander element van schaamte dat hierbij kan komen kijken is het willen vereffenen van schuld of zondes, van iemand zelf of van een familielid. *“Dat is de worst die wordt voorgehouden voor uitreizigers: dat je met een schone lei kon beginnen als je afreisde.”*

Risicofactoren voor vatbaarheid in of door de (sociale) omgeving

- *De belofte van een hoger doel, gaan voor de heilige strijd.* Hierbij gaat het om het willen steunen van ‘broeders’ in Syrië, en dat er meer in het leven is dan materieel comfort en gewone huiselijkheid (Dawson et al., 2016). Een respondent geeft hier aan dat deze risicofactor wordt versterkt door de aanwezigheid van gevoelens van uitsluiting (een andere risicofactor). Hierbij wordt het belang van de interacties en dynamieken tussen alle risicofactoren benadrukt. In dit geval maakt de belofte van een heilige strijd zeker in samenhang met de gevoelens van uitsluiting in Nederland, iemand vatbaarder voor radicalisering.

Risicofactoren in de maatschappelijke context

- *Gevoel van achterstelling.* Specifiek voor islamitisch extremisme gaat dit over:
 - Geopolitieke grieven / (groeierende) frustratie en een gevoel van onrecht tegenover westerse dominantie en westerse (agressieve) buitenlandpolitiek in islamitische landen. Dit punt komt uit de studie van Vergani et al. (2018) en is de specifieke invulling van de meer algemene risicofactor, namelijk de (ervaren) relatieve achterstelling van een sociale groep (ook wel genoemd in termen van: onrecht, ongelijkheid, marginalisering, sociale exclusie, frustratie en stigmatisering). Hij zag dat exclusief in studies naar islamitische radicalisering, invulling werd gegeven aan deze factor door de zojuist benoemde frustratie ten opzichte van westerse buitenlandpolitiek. Dat sluit ook aan bij bevindingen van Schuurman et al. (2018) in hun onderzoek naar de motieven van leden van de Hofstadgroep. Ook hen viel op dat verschillende geopolitieke grieven werden gezien bij hun doelgroep, over bijvoorbeeld de door de VS geleide ‘oorlog tegen terrorisme’. Deze grieven leidden volgens de onderzoekers: *“tot zoekopdrachten naar antwoorden die bijgedragen hebben aan de uiteindelijke adoptie van radicale en extremistische opvattingen door groepsdeelnemers, de overtuiging dat er een oorlog tegen de islam werd gevoerd en vergeldingsmaatregelen voor genomen geweld die zowel gerechtvaardigd als noodzakelijk leken”* [p.13].
 - Gevoel van discriminatie en ongelijke kansen. Dit is naast de invulling van achterstelling, ook verbonden aan de algemene risicofactor over onzekerheid en laag zelfvertrouwen in de fase van identiteitsvorming. Hierbij gaat het om bepaalde ervaringen in de fase waarin jongeren bezig zijn met identiteitsvorming, zoals het niet mogen/kunnen dragen van een hoofddoek of discriminatie ervaren in het arbeidsproces. Soms worden religieuze groepen gezocht om ergens bij te horen, als het gevoel heerst dat er geen andere groep is waar dit bij kan. *“Wanneer je in een supermarkt niet aangenomen wordt omdat je een hoofddoek draagt, denk je al snel: wie accepteert mij, als ik er niet bij hoor?”* Of: *“Het [solliciteren] brengt mij toch niets, dus wat heb ik in Nederland voor goeds te doen.”*
- *(Ervaren) verticale groepsdeprivatie* is meer gericht op de overheid. Een respondent geeft aan dat uit onderzoek blijkt dat groepsdeprivatie een rol speelt, waarbij naar de regering wordt gewezen. De groep voelt zich achtergesteld ten opzichte van andere groepen, door toedoen van een autoriteit. *“Deze groep kijkt dus omhoog: naar de regering of lokale AH-manager. De vraag speelt dan: houdt deze persoon de groepsbelangen in de gaten?”* Het gevoel richt zich specifiek op mensen in de samenleving die autoriteit over hen hebben of tot een groep behoren met meer macht en status (verticale deprivatie).

- *Ervaringen met discriminatie.* Ook deze factor komt uit de studie van Schuurman et al. (2018), waarbij dergelijke ervaringen de overtuigingen van leden van de Hofstadgroep versterkten en hun 'haat tegen ongelovigen' voedde. Dit punt hangt samen met de door Vergani et al. (2018) meer algemene genoemde risicofactor over de (ervaren) relatieve achterstelling van een sociale groep.

Naast bovengenoemde factoren komen uit de studie van Sikkens et al. (2017) een aantal factoren die zij relatief vaker zien bij bekeerlingen. Daarbij wordt bekeerling als volgt gedefinieerd: "jongeren die van de ene traditie bekeren naar de andere (seculiere of christelijke jongeren die bekeren tot de Islam)" (p.160). Het gaat om:

- *Problemen thuis*, zoals verslaving, psychische problematiek, geweld, schulden;
- Problemen op school / werk;
- De aantrekkingskracht van *aansluiting bij een groep* (kameraadschap, opgenomen worden in een gemeenschap).

Voor beschermende factoren is het net als bij de algemene factoren en specifiek voor rechts-extremisme, ook zo voor islamitisch extremisme dat de literatuur een stuk minder toereikend is. Uit de interviews zijn geen specifieke beschermende factoren voor islamitisch extremisme naar voren gekomen. De enige specifieke beschermende factor die in de literatuur wordt genoemd is:

- *Kennis van de islam.* Dit kwam zowel uit een studie van Vergani et al. (2018), waar blijkt dat kennis van islam en religiositeit negatief zijn gekoppeld aan radicalisering, als uit de literatuurreview van Nickolson et al. (2021). Hieruit blijkt dat mensen die meer kennis hebben van de islam minder geneigd zijn groepen met een islamitisch extremistische ideologie te steunen.

3. Huidige inzet (vatbare) groepen

Respondenten geven aan dat de huidige inzet met name gericht is op het verminderen van de vatbaarheid van individuen in bredere groepen en niet gericht op specifieke vatbare doelgroepen. Dit betekent dat vatbare individuen in de praktijk vaak worden meegenomen in interventies en aanpakken die zich op bredere groepen richten, zoals op scholen en bij jongerenwerk. Veel respondenten geven aan dat dit ook de meest effectieve manier is om hen te bereiken en impact te maken met de interventies, zeker ook om stigmatisering te voorkomen dat een contraproductief effect zou kunnen hebben. Dit betekent niet dat nooit groepsgericht ingezet wordt om vatbaarheid te verminderen bij specifieke vatbare individuen, maar wel dat een gedetailleerde afweging wordt gemaakt over hoe dat aan te pakken en altijd gekeken moet worden naar de lokale context om te kunnen bepalen op welke manier een groep afgebakend kan worden voor een groepsinterventie.

Onderstaande interventies zijn genoemd door de respondenten in de interviews met betrekking tot de inzet op het verminderen van vatbaarheid. Wij hebben deze interventies kort bekeken, maar geen kwaliteitscheck uitgevoerd. Op basis van de genoemde interventies hebben we een indeling gemaakt van de inhoudelijke focus van deze interventies. De huidige inzet legt zich met name toe op het vergroten van veerkracht, waarbij aan verschillende beschermende factoren wordt gewerkt ter preventie van radicalisering. Veel van deze interventies, aanpakken en programma's vinden plaats op scholen.

3.1 Oefenen met gespreksvoering als burgerschapscompetentie

Respondenten geven aan dat wordt ingezet op het oefenen met inspraak, het voeren van dialogen, discussies en debatten, positief communiceren en met elkaar omgaan, en het constructief oplossen van conflicten. Deze inzet richt zich op het verminderen van vatbaarheid op individueel niveau en is verbonden aan de beschermende factoren kritisch kunnen nadenken, sterke sociale vaardigheden en met tegenslagen om kunnen gaan (p.15-16). Ze noemen de volgende initiatieven:

- *DIAMANT*⁴
Deze methode van Stichting Interculturele Participatie en Integratie (SIPI) helpt moslimjongeren die door identiteitsconflicten een verhoogd risico hebben op crimineel gedrag of radicalisering. Andere risicofactoren waar deze jongeren volgens DIAMANT mee te maken hebben zijn onzekerheid over identiteit, onrechtvaardigheidsgevoelens, gebrek aan toekomstperspectief, gebrekkige oordeelsvorming, isolement of een risicovol netwerk. De Diamantmethode is er onder andere op gericht om deze jongeren te leren omgaan met conflicten.
- *Stichting Vreedzaam*⁵
De Vreedzame Wijk komt voort uit De Vreedzame School. Kinderen krijgen daar

⁴ [Diamant](#)

⁵ [Stichting Vreedzaam](#)

allerlei ‘burgerschapscompetenties’ aangeboden. Ze leren hoe je conflicten constructief kunt oplossen. Ze krijgen een stem, mogen meedenken over allerlei zaken, krijgen verantwoordelijkheden. Bovendien leren ze op een positieve en zorgzame manier met elkaar om te gaan en zich verbonden te voelen met de gemeenschap.

- *Het beste besluit*⁶
De Toolkit ‘Het beste besluit’ van de Kinderombudsman is ontwikkeld om ervoor te zorgen dat kinderen inspraak hebben in besluitvorming die hen aangaat.
- *Discussiëren kun je leren (DKJL)*⁷
Stichting DKJL gaat uit van de gedachte dat een meningsverschil niet hoeft te leiden tot een conflict en dat discussievaardigheden belangrijk én leuk zijn om te leren. DKJL begeeft zich op het snijvlak van debat, discussie en dialoog. Ze organiseren masterclasses en ontmoetingen. Daarmee versterken ze de mondelinge taal, burgerschaps- en sociaal emotionele competenties.
- *VIP Academy*⁸
Deze interventie is erop gericht aan te zetten tot kritisch nadenken, inlevingsvermogen ontwikkelen, zelfreflectie, relativeren, open staan voor de mening van een ander en leren van elkaar. Studenten en leerlingen leren discussiëren, redeneren en argumenteren, maar ook feiten van meningen te onderscheiden. Allemaal vaardigheden die het actief meedoen aan de samenleving stimuleren en daaraan een positieve bijdrage te leveren.

3.2 Multi-perspectiviteit en bespreekbaar maken gevoelige onderwerpen

Initiatieven die de vaardigheden vergroten om verschillende posities en standpunten in te nemen en te begrijpen, zijn volgens verschillende respondenten belangrijk bij de preventie van radicalisering. Daarbij wordt naast multi-perspectiviteit, ook ingezet op gespreksvoering rondom gevoelige onderwerpen. Deze interventies richten zich op het verminderen van vatbaarheid op individueel niveau en zijn verbonden aan de beschermende factor multi-perspectiviteit (p.16). De volgende initiatieven die hierop inzetten zijn genoemd:

- *TerInfo*⁹
De interventie TerInfo is een project ontwikkeld door de Universiteit Utrecht en was oorspronkelijk bedoeld om te leren over terrorisme en met leerlingen het gesprek daarover aan te gaan. Tegenwoordig gaat het om veel bredere onderwerpen die spelen bij scholieren, waar docenten geen antwoord op hebben of niet weten hoe ze dit bespreekbaar kunnen maken. Zoals bijvoorbeeld racistische memes in appgroepen, de avondklokrellen en de oorlog in Oekraïne. Ook voorziet TerInfo in lesbrieven aan docenten over wat leeft onder jongeren, zowel off- als online. Deze lesbrieven vormen de basis voor docenten om over die onderwerpen het gesprek aan te gaan in de klas.

⁶ [Het beste besluit](#)

⁷ [Discussiëren kun je leren \(DKJL\)](#)

⁸ [VIP Academy](#)

⁹ [Ter Info](#)

- *Theaterprojecten*¹⁰
Stichting Formaat zet theater als methodiek in om maatschappelijke problemen te analyseren, de morele ontwikkeling van mensen te stimuleren, het publiek een stem te geven en sociaal te activeren. Formaat is een organisatie die zich inzet voor mensen in een achterstandspositie, kwetsbare mensen, mensen die het moeilijk vinden voor zichzelf op te komen of om mee te doen in de maatschappij.
- *Omgaan met complotten in de klas*¹¹
School & Veiligheid en De Anne Frank Stichting hebben gezamenlijk een brochure uitgebracht over hoe leraren zich het beste kunnen opstellen en om kunnen gaan met complotten in de klas. Complotten kunnen moeilijke onderwerpen zijn om te bespreken in de klas en als hier niet op een passende manier mee om wordt gegaan kunnen dit soort gesprekken polarisatie bevorderen.

3.3 Digitale weerbaarheid en aanwezigheid

Respondenten geven aan dat met verschillende initiatieven wordt ingezet op het vergroten van de digitale weerbaarheid van jongeren (en van volwassenen). Hierbij gaat het om kennis en vaardigheden die mediawijsheid vergroten, aanzetten tot kritisch nadenken en die desinformatie helpen te herkennen en interpreteren. Deze interventies zijn gericht op het verminderen van de vatbaarheid op individueel niveau en verbonden aan de beschermende factor kritisch kunnen nadenken (p.16) en de risicofactor beperkte digitale weerbaarheid (p.12). Daarnaast is genoemd dat er ook ingezet wordt op de aanwezigheid van professionals in de digitale wereld, wat bijdraagt aan het kunnen doorgronden van en aansluiten bij de leefwereld van jongeren. Aan de hand van deze inzichten zijn professionals beter in staat om vatbare individuen te herkennen en de hulp en ondersteuning te bieden die zij nodig hebben. Dit sluit aan bij het verminderen van de vatbaarheid van de omgeving en verbonden aan de beschermende factoren basis op orde en sociale banden.

- *Under Pressure*¹²
De *Peer educators* van Diversion gaan met leerlingen en studenten in gesprek over hun eigen mediagedrag, de gevaren van (het verspreiden van) desinformatie en het belang van democratische waarden als persvrijheid. Daarbij zetten zij hun eigen ervaringen in: omgaan met familieleden die in complottheorieën geloven, frustratie met traditionele media en soms (online) radicalisering.
- *Online jongerenwerk, Presikhaaf University*¹³
Presikhaaf University (PU) is een jongerenwerkorganisatie in Arnhem. Online jongerenwerk van Presikhaaf University is gericht op het goed begrijpen van de online leef- en belevingswereld van jongeren. Hiervoor zetten jongerenwerkers online jongerenwerk in om trends en ontwikkelingen te beschrijven en te duiden. Op basis daarvan kunnen ze gerichte interventies inzetten die aansluiten bij de jongeren en zo de verbinding maken met de on- en offline wereld, waardoor de

¹⁰ [Stichting Formaat](#)

¹¹ [Omgaan met complotten in de klas](#)

¹² [Under Pressure](#)

¹³ [Online jongerenwerk, Presikhaaf University](#)

digitale weerbaarheid van de jongeren, maar ook van de opvoeders (ouders en professionals) groter wordt.

- *The Redirect method*¹⁴
Dit internationale project van Moonshot richt zich op personen die online zoeken naar schadelijke content, zoals berichten die gewelddadig extremisme ondersteunen, gewelddadige misogynie en desinformatie. Deze methode verbindt deze personen aan alternatieve en constructieve inhoud waarmee het algoritme wordt doorbroken die ze enkel naar bevestigende content leidt.

3.4 Positieve identiteitsontwikkeling

Uit verschillende interviews kwam naar voren dat er projecten zijn die de identiteitsontwikkeling van jongeren positief stimuleren. Bij deze projecten wordt er onder andere gewerkt aan zelfstandig nadenken en beslissingen nemen, het vergroten van zelfvertrouwen, het accepteren van andersdenkenden, het vergroten van het emotionele, fysieke, sociale en mentale bewustzijn, en bewustwording over eigen invloed. Deze interventies zijn gericht op het verminderen van de vatbaarheid op individueel niveau en verbonden aan de beschermende factoren stabiele identiteitsontwikkeling, sterk gevoel van eigenwaarde en regie en gezonde emotieregulatie. De volgende interventies zijn genoemd:

- *#ThisIsPrikko, Presikhaaf University*¹⁵
In Presikhaaf in Arnhem werken jongeren aan een tentoonstelling over hun eigen wijk, waarbij bewoners en bezoekers worden meegenomen in de geschiedenis en de verhalen van de wijk. Dit project vergroot de belevingswereld van de jongeren en laat ze hun talenten en interesses ontdekken, en draagt daarmee bij aan het versterken van hun identiteit. Ze ontdekken de verbindende kracht van familietradities, kleding, dans, muziek, sport en eten.
- *Mij & Mij jr.*¹⁶
Leerlingen van MBO, basis en voortgezet onderwijs onderzoeken met deze methode hun eigen identiteit en die van een ander. In een serie van vijf lessen komende de volgende thema's aan bod: primaire identiteit, secundaire identiteit, invloeden, imago en vooroordelen, virtuele identiteit en levensgebeurtenissen.
- *DIAMANT*¹⁷
Zoals eerder in dit hoofdstuk beschreven. Naast conflicthantering, zet de Diamantmethode ook in op het vergroten van zelfvertrouwen en doelgerichtheid van jongeren, hen leren omgaan met de duale identiteit en hen in contact brengen of houden met de Nederlandse samenleving. De training versterkt de identiteit en daarmee de weerbaarheid van de jongeren.
- *BOUNCE*¹⁸
Dit trainingspakket is ontwikkeld door het Belgische Arktos, in samenwerking met OD Binnenlandse Zaken Unit R. Het is een pakket van drie preventieve trainings- en bewustmakingstools voor jongeren en hun sociale omgeving. BOUNCE is een

¹⁴ [The Redirect method](#)

¹⁵ [#ThisIsPrikko, Presikhaaf University](#)

¹⁶ [Mij & Mij jr.](#)

¹⁷ [DIAMANT](#)

¹⁸ [BOUNCE](#)

positief antwoord op de uitdaging om gewelddadige radicalisering in een vroeg stadium te voorkomen. Het biedt jongeren en hun omgeving skills en kennis om sterke idealen op een positieve manier te ontwikkelen en uit te dragen.

- *ONEonONE*¹⁹
Het mentorenproject One-on-One levert een preventieve aanpak gericht op het voorkomen van radicalisering bij vatbare individuen. Mentoren leren om op vrijwillige basis jongeren in een beginnend stadium van radicalisering te begeleiden. De jongere, ook wel mentee genoemd, stemt in met de begeleiding.

3.5 Rolmodellen voor doorgaande ondersteuning en sleutelfiguren voor moeilijk bereikbare individuen

Er zijn ook interventies die gaan over doorgaande begeleiding, waarbij professionals betrokken blijven bij de jongeren, juist ook tijdens overgangsfases van primair naar secundair onderwijs en beroeps- of hoger onderwijs of bij wisselingen van instantie naar instantie. In de genoemde projecten wordt deze doorgaande begeleiding uitgevoerd door rolmodellen; professionals/ervaringsdeskundigen die door hun achtergrond de situatie, ervaringen, frustraties en ambities van deze jongeren begrijpen. In sommige initiatieven fungeren deze rolmodellen ook als sleutelfiguren die vanuit de gemeenschap worden ingezet voor moeilijk bereikbare individuen en groepen. Deze interventies zijn gericht op het verminderen van de vatbaarheid van de omgeving (verbonden aan de beschermende factor doorlopende begeleiding op p.18):

- *The Young Talents, Presikhaaf University (PU)*²⁰
De focus van de begeleiding bij PU ligt op talentontwikkeling en samen met de jongeren werken aan sociale en maatschappelijke vraagstukken. PU bestaat uit een groep van ongeveer 50 jonge begeleiders, de *Young Talents*, die voornamelijk woonachtig zijn in Presikhaaf en omgeving. PU biedt een constante en stabiele factor in de begeleiding van jongeren. De gemeenschap die Presikhaaf University vormt, fungeert als een blijvend vangnet. Daarmee lopen de jongeren minder kans dat andere groepen hen daaruit kunnen trekken.
- *Buurtmoeders MoedersKracht*²¹
In Amsterdam Nieuw-West fungeert een groep van meer dan 30 vrouwen als moeder van de jongeren uit deze wijk. Zij hebben aandacht voor jongeren en zijn voor veel bewoners een vertrouwenspersoon. Ze lopen elke week rond in de buurt voor preventierondes en buurtschouwen, en kijken en luisteren wat er in de buurt gebeurt. Ze signaleren problemen en zijn daarover in contact met de wijkagenten en jongerenwerkers.
- *Credible Messengers*²²
De *Credible Messengers* van Adamas vormen een netwerk van ervaringsdeskundigen en professionals van verschillende disciplines in Amsterdam. Ze zijn geworteld in de wijken en kennen 'de straat'. Ze bieden moeilijk bereikbare jongeren perspectief bijvoorbeeld als aanvulling op de reclassering, bieden

¹⁹ [ONEonONE](#)

²⁰ [The Young Talents, Presikhaaf University](#)

²¹ [Buurtmoeders MoedersKracht](#)

²² [The credible messengers](#)

wijkbemiddeling, groepsactiviteiten als sport, muziek en koken, en individuele doorgaande begeleiding.

- *Weekend Academie*²³

Bij de Weekend Academie worden jongeren en ouders begeleid om het beste uit zichzelf te halen en wordt er gewerkt vanuit de gedachte dat ieder kind een rolmodel verdient. Bij het project de grote Oversteek worden jongeren voorbereid en begeleid bij de overstap naar het voortgezet onderwijs.

²³ [Weekend Academie](#)

4. Behoeften en ideeën voor toekomstig beleid

Om de hoofd- en deelvragen te kunnen beantwoorden hebben we de respondenten gevraagd naar hun ideeën met betrekking tot toekomstige beleidsvorming specifiek voor vatbare groepen, en of het mogelijk is om vatbare doelgroepen voor radicalisering af te bakenen om daar gericht beleid op in te zetten. In dit hoofdstuk delen wij eerst de bevindingen met betrekking tot deze vragen. Daarna volgen de risico en beschermende factoren die met name aandacht verdienen bij het verminderen van de vatbaarheid van individuen en omgevingen. Als laatste delen wij de ideeën van respondenten voor de doorontwikkeling van de brede aanpak, aangezien de inzet op vatbare individuen en omgevingen hier volgens hen niet los van kan worden gezien.

4.1 Vatbare individuen en vatbare omgevingen

Volgens respondenten is het inzetten op vatbare doelgroepen om radicalisering te voorkomen niet mogelijk omdat doelgroepen niet af te bakenen zijn op basis van risico- en beschermende factoren. Voor de ontwikkeling van beleid en interventies om vatbaarheid te verminderen is het waardevoller om te spreken van *vatbare individuen en vatbare omgevingen*. Waarbij vatbare individuen op verschillende manieren bereikt kunnen worden, van een aanpak gericht op het brede publiek tot individueel maatwerk. De respondenten uit dit onderzoek benoemen hierbij dat de inzet op vatbare doelgroepen die op basis van risicofactoren afgebakend zouden worden, stigmatiserend zal werken. De focus op individuele risicofactoren om een doelgroep af te bakenen, geeft veel valse positieven en kan zo een contraproductief effect hebben. Ook gaan risico- en beschermende factoren op individueel niveau over individuen, en op sociaal en maatschappelijk niveau over de omgeving waar een individu zich in bevindt. Respondenten geven aan dat het beleid en de preventieve aanpak zich moeten richten op de individuele unieke set risico- en beschermende factoren van personen en omgevingen, en niet op basis van het definiëren van doelgroepen.

We kunnen dus wel spreken van vatbare individuen. De vatbaarheid van het individu wordt dan bepaald door een oneindige hoeveelheid combinaties van risico- en beschermende factoren die met elkaar interacteren (zoals beschreven in hoofdstuk 2, 3 en 4 van dit rapport). Dit wordt ook ondersteund vanuit de literatuur: *‘Violent extremism can be conceptualised as a kaleidoscope of factors, creating infinite individual combinations. It is the combined interplay of some of these factors that causes violent extremism.’* (Ranstorp, 2016). Hoewel het ook in dit geval volgens respondenten niet wenselijk en effectief is om voorspellend te werken op basis van risico- en beschermende factoren. De kans op valse positieven zijn hier ook groter dan de kans op een succesvolle voorspelling, waarbij de negatieve gevolgen van valse positieven zoals bijvoorbeeld systemische discriminatie en racisme niet in verhouding staan met de kleine kans op succes.

Naast de focus op vatbare individuen geven verschillende respondenten aan dat we kunnen kijken naar vatbare omgevingen die bijdragen aan het individuele radicaliseringsproces. Dit wordt ook ondersteund door de literatuur waarbij sociale en maatschappelijke risicofactoren gaan over de vatbaarheid van de omgeving (zie hoofdstuk 2). Dit zijn omgevingen waar extremistische ideologieën kunnen resoneren. Eén van de respondenten beschrijft dit als volgt: *‘We should focus more on sectors/areas rather than groups. Important: we need to look at individuals within those areas, the group creates the space. We need to know the ecosystem, the space, neighbourhood, relationships, roles, leadership and logistics. These different levels are important.’* Zoals uit hoofdstuk 2 naar voren is gekomen, zijn vatbare omgevingen bijvoorbeeld wijken waar veel segregatie merkbaar is, waar veel spanningen tussen bevolkingsgroepen (polarisatie) en tussen bevolkingsgroepen en de overheid is, waar sociaaleconomisch weinig perspectief is of waar men zich geen onderdeel van de brede samenleving voelt. Maar vatbare omgevingen kunnen ook over de directe sociale omgeving van een individu gaan, zoals bijvoorbeeld het sociale netwerk en de thuissituatie.

In deze omgevingen is het vervolgens nodig om op de hoogte te zijn van hoe het ecosysteem eruit ziet: Hoe gaat het in de wijk? Wat zijn de netwerken? Hoe zien de relaties eruit? Wat zijn de rollen? Hoe verhouden de bewoners zich tot elkaar? Als we een helder beeld hebben van wat er speelt in de wijk, kunnen we gericht inzetten op de situatie van bepaalde bewoners. Dit kan ook doormiddel van groepsgerichte interventies, waarmee we vatbare individuen voor radicalisering kunnen bereiken.

‘Going into counter extremism in the future (“fixing the pipes [leak] instead of just mopping the floor”); With the pipes being the permissive environment in which exposure to extremism can actually take place, e.g., the ecosystem, the networks that are already in place where these narratives resonate’.

4.2 Verminderen van vatbaarheid van individuen en omgevingen

De beschermende factoren die volgens de respondenten het meest aandacht verdienen in toekomstig beleid voor *vatbare individuen en vatbare omgevingen* voor radicalisering, zijn op individueel niveau het vergroten van:

- Digitale weerbaarheid en geletterdheid (zoals beschreven op pagina 31)
- Multi-perspectiviteit (zoals beschreven op pagina 30)
- Agency (zoals beschreven op pagina 13)

Om de omgeving minder vatbaar te maken voor radicalisering is het verminderen van de volgende factoren volgens respondenten het meest van belang:

- Armoede (verbonden aan de risicofactor zoals beschreven op pagina 13)
- Polarisatie en segregatie (verbonden aan de risicofactor zoals beschreven op pagina 12)
- Discriminatie (verbonden aan de risicofactor zoals beschreven op pagina 12)

Om de omgeving minder vatbaar te maken voor radicalisering is het volgens respondenten van belang om de volgende factoren te vergroten:

- **Democratisch bewustzijn** (verbonden aan de beschermende factor ‘kennis van de democratie pagina 17).
Respondenten benadrukten dat democratisch bewustzijn, als onderdeel van burgerschapsvaardigheden, in de huidige tijd extra belangrijk is, en zeker voor vatbare individuen in vatbare omgevingen. Hierbij gaat het over kennis en vertrouwen in de democratie op wijk- en samenlevingsniveau. Dan gaat het om het bijbrengen van kennis over de democratie, de rechtsstaat en grondrechten, en daarnaast over het voeren van het normatieve debat met elkaar. Zo beschrijft een van de respondenten: *“Niet alleen focussen op geïntegreerd radicaliseringsbeleid, maar ook op geïntegreerd maatschappelijk beleid. In dat groene gebied kun je al heel erg van betekenis zijn, door meer het normatieve debat op te zoeken. Wat is het belang van een democratische rechtsstaat? Welke rechten hebben we? Wat zijn de gedragsregels? Focus op mensenrechten en individuele vrijheden. Dat je bewust bent van je eigen positie in de maatschappij, en die van een ander. Maar elkaar ook aanspreekt op bepaald gedrag.”*

De bovengenoemde factoren zijn belangrijk om op in te zetten in de gehele samenleving, omdat we op die manier werken aan het veerkrachtiger maken van de omgeving. Op basis van de bevindingen van dit onderzoek lijkt het meeste winst te behalen om vatbaarheid te verminderen door in te zetten op bovenstaande factoren. Waarbij wij wederom de kanttekening maken dat er veel discussie bestaat over het belang van de verschillende factoren bij radicalisering. Hierbij is het altijd in de eerste plaats van belang in de behoefte van deze individuen in vatbare omgevingen zelf te voorzien, en dat moet op basis van maatwerk gebeuren. Vervolgens kun je inzet gericht op een van bovenstaande factoren op maat aanbieden, als extra, of als onderdeel van de inzet die voorziet in de behoefte van deze individuen. Hier komen wij bij het formuleren van de aanbevelingen op terug.

4.3 Doorontwikkeling van de brede aanpak

Ideeën voor de toekomstige ontwikkeling van de brede aanpak zijn gericht op meer van wat er al is en wordt gedaan. Ze gaan veelal over doorontwikkeling, kwaliteitsverbetering, breder uitzetten, evalueren, multipliceren en meer gefocust en gedegen inzetten. We sommen hieronder de belangrijkste punten op voor de doorontwikkeling van de brede aanpak, waarmee ook ingezet wordt op vatbare individuen en vatbare omgevingen als onderdeel van het geheel.

- **Meer inzetten op vergroten beschermende factoren op scholen**
Hierbij zijn de volgende onderwerpen genoemd, allen gerelateerd aan de rol van scholen binnen de preventie van radicalisering:
 - Het bieden van handvatten en ontwikkeling van vaardigheden bij leraren omtrent kanaliseren groepsemoties, faciliteren groepsgesprekken, bespreken gevoelige onderwerpen, bewustzijn rondom normalisering rechts, bewustzijn van grieven van specifieke groepen leerlingen.

- Meer lessen mediawijsheid, burgerschap, democratie en democratische rechtsorde, gespreksvaardigheden voor kinderen en jongeren waarmee wordt ingezet op het vergroten van beschermende factoren voor radicalisering.
- Zorgen dat de samenleving meer de school in komt door samenwerkingen aan te gaan met relevante sociale partners in de wijk, zoals jongerenwerk op scholen. Dit kan leraren verlichting bieden door van de expertise van andere jeugdprofessionals gebruik te maken. Daarnaast ontstaat er op deze manier een gedeelde pedagogische aanpak in de wijken om de jeugd heen.
- *Basis op orde, vorm verschilt per individu*

In de toekomst zou meer ingezet kunnen worden op het verstevigen van de basis voor iedereen. Zo beschreef een van de respondenten: “Je moet een generieke aanpak ontwikkelen met bouwsteentjes. Basis moet op orde zijn waarbij het gaat over gelijke kansen: gelijkwaardige behandeling en gelijke toegang tot basisvoorzieningen en bescherming van bestaanszekerheid. Hoe dat vorm krijgt verschilt per individu. Bijvoorbeeld: de een heeft faalangst, een tweede heeft het moeilijk op school, een derde kan geen stage vinden en de vierde heeft last van discriminatie. Daar moet je maatwerk voor bieden.” Dit kan betekenen dat verschillende aanpakken voor verschillende individuen ingezet kunnen worden.
- *Beleid gericht op positieve identiteitsontwikkeling en re-radicaliseren*

Voor de ontwikkeling van de brede aanpak radicalisering kwam vanuit de interviews ook naar voren dat meer ingezet kan worden op kwaliteiten en talenten als onderdeel van de beschermende factor stabiele identiteitsontwikkeling (beschermende factor p.17). Dit betekent bijvoorbeeld dat jongerenwerk meer moet focussen op ontwikkeling, leren, verbreden van de belevingswereld en een bijdrage leveren aan de samenleving. Dit is erop gericht om de nieuwsgierigheid van jongeren te stimuleren, in te zetten en vorm te geven. Zo legde een van de respondenten uit waarom dit belangrijk is: “Wij zien jou als een potentiële kandidaat om jong leiderschap te tonen in jouw buurt, dan delen wij jouw gegevens ook met school. Jongere geeft dan zelf consent. Het gaat erom hoe je zo’n jongere benadert en hoe je het traject formuleert. Dit zorgt ervoor dat die jongeren ergens heen kunnen met hun drive en energie, dit raakt ook aan het verhaal van Stijn Sieckelink over re-radicaliseren. Jongeren die gevaarlijk gedrag vertonen willen gezien worden. Zorg ervoor dat wij ze zien, en vooral hun kwaliteiten, en biedt ze mogelijkheden om die op een alternatieve manier in te zetten. Ze hebben behoefte aan positieve erkenning, duurzaam begeleid. Als wij het niet doen, doen die lui van een extremistische groep het wel.”
- *Biedt een aantrekkelijker alternatief*

Dit gaat naast het bieden van een alternatief met betrekking tot de ontwikkeling van talenten en kwaliteiten, ook over een alternatief voor de sociale banden (beschermende factor p.19) die extremistische groeperingen bieden. “Je moet de strijd aangaan met andere ronselaars, je moet het aantrekkelijk maken. De community bij ons, daar is iedereen onderdeel van. Daarmee voorkom je dat. Goed nadenken over communicatie, hoe maken we dit zo inclusief mogelijk. Het is vrijwillig. Je moet zo cool zijn dat ze bij je willen horen, in plaats van bij de extremistische groepen. Je moet een aantrekkelijker alternatief bieden.”
- *Vergroten vaardigheden ggz-professionals*

Het bewustzijn en de vaardigheden van ggz-professionals met betrekking tot de preventie van radicalisering moeten worden vergroot. Respondenten geven aan dat

ggz-problematiek een grote rol speelt bij vatbare individuen (een vaak genoemde risicofactor, p.10). Dit betekent dat ggz-professionals die werken met psychisch kwetsbare individuen, en volgens respondenten met name professionals die werken met personen met een diagnose op het Autismespectrum, ondersteund moeten worden om aan de voorkant hulp te bieden en tijdig te kunnen signaleren. Aan de andere kant moet de kennis over ggz-problematiek ook breder gedeeld worden met andere eerstelijns werkers, zoals jongerenwerkers en leraren.

5. Conclusies

In dit hoofdstuk trekken we conclusies op basis van de bevindingen. Hieronder herhalen wij de hoofdvraag en deelvragen van dit onderzoek, vervolgens delen wij de conclusies die gaan over de verschillende deelvragen van het onderzoek.

Hoe kunnen we de voor radicalisering vatbare groepen afbakenen en hoe kan dit praktisch worden ingezet bij de vorming van beleid gericht op de preventie van radicalisering?

Met de volgende deelvragen:

- Via welke risico- en beschermende factoren kunnen ‘algemene’ vatbare doelgroepen voor radicalisering worden afgebakend?
- Via welke risico- en beschermende factoren kunnen vatbare doelgroepen specifiek voor radicalisering naar rechts-extremisme worden afgebakend?
- Via welke risico- en beschermende factoren kunnen vatbare doelgroepen specifiek voor radicalisering naar islamitisch extremisme worden afgebakend?
- Hoe wordt in Nederlandse en internationale context in beleid ingezet op vatbare doelgroepen en wat zijn best practices hiervan?
- Op basis van de beantwoording van het bovenstaande: wat zijn aanbevelingen voor beleid gericht op de preventie van radicalisering?

Algemene en specifieke vatbare doelgroepen voor radicalisering kunnen niet worden afgebakend op basis van risico- en beschermende factoren

Allereerst kunnen we concluderen dat we vatbare doelgroepen niet kunnen afbakenen op basis van risico- en/of beschermende factoren om daar vervolgens preventief beleid op in te zetten. De kans op valse positieven is groot wanneer een doelgroep afgebakend wordt op basis van een vaste set aan factoren, juist omdat het altijd gaat om een ‘cocktail’ aan risicofactoren die ervoor zorgt dat een individu kan radicaliseren. Uit welke factoren die mix precies bestaat, verschilt per persoon. Bij het afbakenen van een doelgroep op basis van individuele en omgevingsfactoren, zal een groot deel van de mensen in die afgebakende doelgroep niet vatbaar zijn voor radicalisering. Daarom kan het stigmatiserend zijn om op basis van een aantal kenmerken een gehele doelgroep als vatbaar te definiëren. Er kan namelijk geen generieke uitspraak gedaan worden welke risicofactoren bij bepaalde vatbare doelgroepen horen: het gaat om vatbare individuen, met ieder een mix aan risicofactoren, die gezamenlijk in een optelsom een groep vormen maar geen specifieke doelgroep.

Op basis van risico- en beschermende factoren kunnen we beleid ontwikkelen en interventies inzetten gericht op het verminderen van de vatbaarheid van individuen en omgevingen

We kunnen niet spreken van vatbare doelgroepen, maar wel van vatbare individuen en vatbare omgevingen. Vanuit de literatuurscan en interviews zijn risico en beschermende factoren voor vatbaarheid voor radicalisering naar voren gekomen die iets zeggen over de vatbaarheid van een individu of van een omgeving. Waarbij het belangrijk is om te

herhalen dat die vatbaarheid altijd wordt verklaard door een oneindige hoeveelheid aan individuele combinaties van risico- en beschermende factoren die met elkaar interacteren, zoals beschreven in hoofdstuk 2 van dit rapport. Een kanttekening hierbij is dat de weergave van factoren in dit rapport, één weergave is, en niet allesomvattend en/of samenvattend is. Daarnaast komt er uit de literatuurscan en interviews geen eenduidig beeld naar voren over de risico- en beschermende factoren. Een aantal factoren is wel bij beide manieren van data verzamelen gevonden (zie bijlage 4), maar er zijn ook veel factoren enkel uit de literatuurscan gekomen, of enkel in de interviews genoemd. Dit wil echter niets zeggen over het belang van die factoren. Omdat wij geen uitputtende literatuurstudie hebben uitgevoerd, 13 interviews hebben gehouden en omdat er in de wetenschap en praktijk veel discussie bestaat over het belang van de verschillende factoren, trekken wij op basis van dit onderzoek geen conclusie over het belang van de verschillende factoren die naar voren zijn gekomen. Voor een overzicht van alle risico- en beschermende factoren uit dit onderzoek verwijzen we naar de tabel in bijlage 4.

Hoewel de vatbaarheid voor rechts- en islamitisch extremisme grotendeels te verklaren lijkt vanuit dezelfde risicofactoren, zien we op basis van dit onderzoek dat bepaalde factoren in meer of mindere mate voor lijken te komen bij de vatbaarheid van individuen en omgevingen voor specifieke vormen van radicalisering naar rechts-extremisme of islamitisch-extremisme. Voor een aantal factoren ligt er net een andere voedingsbodem aan ten grondslag bij de verschillende vormen van radicalisering, voor andere factoren geldt dat die vaker voor lijken te komen bij vatbaarheid voor islamitisch extremisme dan bij bijvoorbeeld rechts-extremisme (of andersom), en een aantal factoren lijken specifiek gerelateerd aan vatbaarheid voor rechts- of islamitisch extremisme en minder bij andere vormen van radicalisering. Ook over de inhoud van deze factoren trekken wij geen conclusies, met dezelfde reden zoals hierboven uitgelegd, maar komen wel op de analyse terug over overeenkomsten en verschillen in factoren tussen vatbaarheid voor rechts- en islamitisch extremisme bij de aanbevelingen.

Groepsgericht inzetten om vatbaarheid te verminderen kan, maar niet op basis van het afbakenen van doelgroepen

Het gericht inzetten op doelgroepen op basis van een optelsom van factoren zou niet effectief zijn wanneer we radicalisering willen voorkomen. Bovendien kan het de preventie van dit proces bemoeilijken omdat personen zich hierdoor gestigmatiseerd en gediscrimineerd kunnen voelen, wat allebei risicofactoren lijken te zijn die individuen vatbaarder maken voor radicalisering. Zoals hierboven geconcludeerd kunnen we vatbare doelgroepen niet afbakenen, maar dat betekent niet dat er niet groepsgericht ingezet kan worden op het verminderen van vatbaarheid van individuen en omgevingen. Bij de aanbevelingen introduceren wij een denkkader dat zinvol kan zijn bij de ontwikkeling van beleid voor vatbare individuen en vatbare omgevingen, waarbij deze inzet zowel individueel als groepsgericht moet zijn.

In Nederlandse en internationale context wordt weinig ingezet op specifieke vatbare doelgroepen

De scope van dit onderzoek in acht nemende, lijkt er in Nederland nauwelijks te worden ingezet op specifieke vatbare doelgroepen. We kunnen op basis van dit onderzoek geen conclusies trekken over of dit beeld hetzelfde is in de internationale context. In Nederland worden de interventies die zijn genoemd wel groepsgericht ingezet op individuen met verschillend van één tot een hele lijst aan risicofactoren voor de vatbaarheid voor radicalisering. Zo worden ze bijna allemaal ingezet op scholen, waarbij de risico factor 'jong' hier al voor een afbakening zorgt. Individuen met meer risico factoren, en minder beschermende factoren, lijken veelal bereikt te worden via inzet gericht op bredere groepen, of individuele ondersteuning.

Uit dit onderzoek is DIAMANT de enige interventie die gericht inzet op een specifiekere groep, die zij afbakenen op basis van een meerdere risicofactoren. Deze interventie richt zich specifiek op het verminderen van vatbaarheid voor Islamitische radicalisering. Een aantal andere interventies die in hoofdstuk 5 zijn genoemd, richt zich ook op individuen die aan een aantal risicofactoren voldoen, maar niet specifiek met de focus om vatbaarheid voor radicalisering te verminderen. Deze interventies gebruiken de term radicalisering niet in hun doelstelling en communicatie, hoewel ze wel degelijk bijdragen aan de preventie hiervan (en ook van andere maatschappelijke problemen) met de inzet op het verminderen van risicofactoren of vergroten van beschermende factoren.

Daarnaast kunnen we ook concluderen dat de meeste interventies die zijn genoemd door de respondenten als doel hebben de vatbaarheid van individuen te verminderen, door zich te richten op beschermende factoren op individueel niveau. Dit betekent dat er op dit moment binnen de preventie van radicalisering meer aandacht is voor het versterken van individuele veerkracht, dan de beschermende kracht van de omgeving.

6. Aanbevelingen

In dit hoofdstuk doen wij een aantal aanbevelingen en introduceren we als eerste aanbeveling het denkkader waartoe wij zijn gekomen op basis van de analyse van de bevindingen. Daarnaast delen we een aantal aanbevelingen die voortbouwen op suggesties van respondenten uit dit onderzoek en die in lijn zijn met onze analyse. In dit hoofdstuk behandelen we de laatste deelvraag van dit onderzoek: wat zijn aanbevelingen voor beleid gericht op de preventie van radicalisering?

6.1 Zet individueel en groepsgericht in op het verminderen van de vatbaarheid voor radicalisering

Onze hoofdaanbeveling is dat beleid ontwikkeld moet worden voor *vatbare individuen en vatbare omgevingen* in plaats van voor vatbare doelgroepen, omdat onze sterkste bevinding is dat het afbakenen van vatbare doelgroepen voor radicalisering niet mogelijk is op basis van risico- en beschermende factoren. Risico- en beschermende factoren geven een indicatie van de vatbaarheid van een individu of diens omgeving. En voor elk individu geldt dat een unieke combinatie van al deze factoren bijdraagt aan hun radicaliseringsproces en dat vatbare omgevingen dit proces versterken. Dit betekent dat het voor de ontwikkeling van beleid wenselijk is op elk niveau van preventie in te zetten op het verminderen van de vatbaarheid van het individu en op de vatbaarheid van omgevingen. De vier aanbevelingen hieronder vormen een denkkader die in gezamenlijkheid gebruikt kunnen worden bij de ontwikkeling van beleid voor het verminderen van vatbaarheid voor radicalisering. Waarbij een groepsgerichte inzet op verschillende manieren in deze aanbevelingen terugkomt. In het algemeen geldt dat groepsgerichte inzet om vatbaarheid voor radicalisering te verminderen mogelijk is op basis van gerichte inzet op bepaalde risico- of beschermende factoren. Welke factoren dit zijn is afhankelijk van de lokale situatie. Dit kan of generiek, of enkel gericht op die individuen met die bepaalde risicofactor, of te weinig aan een bepaalde beschermende factor.

6.2 Werk generiek en wees bewust van vatbare individuen

Bij de inzet op het vergroten van de veerkracht van de gehele samenleving en het versterken van de democratie, is het essentieel om zich bewust te zijn van de vatbare individuen die deel uitmaken van die samenleving en dus met die inzet bereikt kunnen worden. Zo beschreef één van de respondenten: *“Je werkt niet stigmatiserend door deelname aan een activiteit open te laten voor iedereen die mee wil doen. Zo hadden wij een specifieke casus, waar wij een interventie voor hebben opgezet, die voor alle jongeren die mee wilde doen beschikbaar was. Anders zou het zorgen voor extra brandstof voor die jongen als we hem eruit zouden pikken. Door de jaren heen gebruiken we een combinatie van veel theorieën. Ik gebruik het model van Bart Brandsma, om iedereen mee te nemen in het verhaal, in plaats van de focussen op aparte groepen of*

individuen.” Dit betekent dat met generieke groepsgerichte inzet, de vatbaarheid van individuen verminderd kan worden, juist omdat een individu zich dan niet doelwit voelt.

6.3 Werk gebiedsgericht aan de vatbaarheid van omgevingen

Ook is het essentieel te bekijken welke gebieden meer vatbaar zijn en het mogelijk maken dat vatbare individuen (verder) radicaliseren. Ontwikkel beleid dat wijkgericht werken ondersteunt voor gebieden waar veel problemen zijn (zie hoofdstuk 2 voor risicofactoren omgevingen) zoals armoede, schuldenproblematiek, weinig perspectief, of op basis van grieven richting overheid of spanningen tussen groepen inwoners en ervaren onvrede. Hierbij is de inzet dus gericht op een gebied of wijk als geheel, waarbij wordt gewerkt aan het wegnemen van risicofactoren of het vergroten van beschermende factoren die deze wijk minder vatbaar maken. Dit zou bijvoorbeeld groepsgerichte inzet op het verminderen van spanningen tussen bewoners in de wijk kunnen zijn, maar ook individuele inzet zoals schuldhulpverlening.

6.4 Werk met specifiekere groepen bewoners binnen deze wijken

In deze vatbare omgevingen is het mogelijk met specifiekere groepen te werken door aanbod te creëren dat aansluit op de behoefte van groepen bewoners, of door te focussen op bepaalde risico- of beschermende factoren. Op deze manier kan een groep worden gevormd voor een interventie, maar dat wil niet zeggen dat iedereen uit deze groep (die bepaalde behoeften of risicofactoren delen) ook daadwerkelijk vatbaar is voor radicalisering. Daarom is het ook van belang niet te werken vanuit de preventie van radicalisering om de vatbaarheid te verminderen, maar vanuit een breed maatschappelijk preventief perspectief. Ontwikkel daarom ook beleid dat lokaal maatwerk ondersteunt en daarmee wijkgericht werken, in plaats van aanbodgericht werken, stimuleert. De wijken kunnen vatbare omgevingen zijn en hierin wonen individuen met specifieke combinaties van risico- en beschermende factoren die hen vatbaarder maken voor radicalisering. Alleen door te werken met de voelsprietten in de wijk, zoals jongerenwerk, buurtouder-initiatieven, huiswerkondersteuning, buurthuizen en sportclubs, weten we wat er speelt. Deze voelsprietten in de wijk weten wat de specifieke behoeften in de wijk zijn, wat de problemen zijn die daar spelen en vooral welke bewoners ondersteuning nodig hebben. De inzet voor het verminderen van vatbaarheid van individuen en omgevingen kan ook hier groepsgericht waarbij er bijvoorbeeld wordt gefocust op het vergroten van bepaalde beschermende factoren zoals opvoedondersteuning, positieve identiteitsontwikkeling, of internettraining. Een belangrijke aanvulling hierbij is dat de inzet voor iedereen die mee wil doen toegankelijk moet zijn. Door een interventie bijvoorbeeld te richten op het wegnemen van een bepaalde risicofactor, is de kans groot dat je daarmee die bewoners aantrekt die in die categorie vallen en hier dus baat bij hebben. Als het aanbod goed aansluit bij de gedeelde behoefte van bepaalde bewoners bereik je per definitie die bewoners die je wilt betrekken. Eén van de respondenten vertelde hier het volgende over: *“Voordat we zelf de trainingen vormgeven, gaan wij in gesprek met bewoners. Ik wil ook dat beleid deze insteek pakt, zodat zij goed bekijken waar de behoefte ligt en hoe ze een bepaalde*

richting kunnen ingaan aan de hand van verschillende invalshoeken vanuit de bewoners zelf.”

Zoals bij de conclusies beschreven, is radicalisering richting rechts- en islamitisch extremisme grotendeels vanuit dezelfde factoren te verklaren. Door met de voelsprietten in een wijk gebiedsgericht te werken kan er per wijk een verschil zijn in het belang van bepaalde risicofactoren, en dus ook in de interventies die worden ingezet om de vatbaarheid te verminderen. Risicofactoren die een grotere rol spelen bij vatbaarheid voor rechts extremisme, kunnen in bepaalde wijken en bij bepaalde bewoners meer voorkomen, en dan is het dus op die plekken van belang meer op die specifieke factoren in te zetten. In andere wijken kunnen andere factoren weer een grotere rol spelen, waardoor de inzet daar gericht is op andere factoren. Op deze manier kunnen interventies om vatbaarheid te verminderen (groepsgericht of individueel) dus differentiëren waarbij er in verschillende gebieden gericht ingezet kan worden op factoren die bij een bepaalde vorm van radicalisering meer voorkomen.

6.5 Lever individueel maatwerk, ook binnen de primaire preventie

Tot slot is het ook binnen de primaire preventie noodzakelijk om een persoonlijke, op maat gemaakte aanpak te ontwikkelen voor diegenen voor wie het groepsaanbod niet voldoende is, en ook om te voldoen aan individuele behoeften. Zo kan het vergroten van zelfvertrouwen een belangrijke beschermende factor zijn, maar dit bereik je bij de één met bijvoorbeeld een faalangstcursus en bij de ander met een leidersrol bij het schooltheater. Zorg binnen de preventieve beleidsontwikkeling dat trajecten worden ondersteund waarbij vatbare personen individuele begeleiding ontvangen. *“Mensen die radicaliseren glijpen vaak toch door het net van primaire groepsgerichte preventie-interventies heen. Zet dus in op mensen die je al ziet afglijden, waar je signalen krijgt van de wijkagent, van de sociaal werkers etc.”*

6.6 Zet in op sleutelposities in de wijk

Om vatbaarheid voor radicalisering te verminderen moet je weten wat speelt in de wijk, waar je moet zijn, waar de behoeftes liggen, wat de problemen zijn en wie je waarvoor aan kunt spreken. Een wijkgerichte aanpak, waarbij gemeenten samen met bewoners en lokale initiatieven hun brede maatschappelijke preventieve beleid vormgeven en uitvoeren, past goed bij de bevindingen van dit onderzoek over de individuele en groepsgerichte inzet op vatbare individuen en vatbare omgevingen. Ondersteun gemeenten bij het ontwikkelen van deze wijkgerichte aanpak, waarbij het essentieel is in beeld te brengen wie de voelsprietten in de wijk zijn; bijvoorbeeld de buurtmoeders en vaders, de jongerenwerkers, leraren, de sportcoaches of de snackbareigenaar. Een van de respondenten zei hier het volgende over: *“In vreedstijd investeren, door blijven te peilen en voelen wat er speelt. Hoe zij de zaken in de wereld beleven. Blijf contact houden, die momenten dat het misgaat en er grote dingen gebeuren kunnen we niet voorspellen. Je moet steeds en blijvend investeren, dan hebben we, als die dingen gebeuren, voldoende vertrouwen en verbinding bij crisismomenten. Dan voelen die*

jongeren: ik mag er zijn, ik mag zeggen hoe ik denk en ik ben er ook onderdeel van."

Deze sleutelfiguren in de wijk weten wat er op individueel niveau nodig is, ze spelen een belangrijke rol bij het leveren van maatwerk. Daarnaast kunnen ze ook goed inschatten wat gedeelde behoeftes zijn waarop een groepsgerichte aanpak ontwikkeld kan worden. Daarbij is ook benadrukt dat dit enkel werkt als de gemeente vanuit vertrouwen met deze sleutelfiguren werkt, waarbij zij veel ruimte krijgen om zelf in te schatten wat nodig is en weinig bureaucratische last ervaren. Verschillende gemeenten werken of hebben gewerkt met sleutelfiguren netwerken. Dit heeft wisselende ervaringen opgeleverd. Het werken met (informele) sleutelfiguren brengt verschillende uitdagingen met zich mee rondom vertrouwen, afspraken, taken, etc. Omdat het zo belangrijk is op wijkniveau te werken zijn deze voelsprietten essentieel in de lokale aanpak van gemeenten. Het zou daarom helpend zijn als Min. SZW gemeenten kan ondersteunen in het opzetten van een samenwerking met sleutelfiguren binnen de lokale aanpak en handvatten kan bieden over werkende elementen.

6.7 Ontwikkel breed maatschappelijk preventief beleid, in plaats van beleid en een aanpak specifiek voor radicalisering

Dit brede perspectief moet vanuit het sociaal- en zorgdomein ontwikkeld en uitgevoerd worden, om op deze manier zo min mogelijk contraproductieve effecten te hebben en zoveel mogelijk vatbare individuen preventief mee te nemen in een aanpak. Risicofactoren als een laag zelfbeeld, beperkt sociaal netwerk of instabiele thuissituatie kunnen een rol spelen bij verschillende sociale en maatschappelijke problematieken (o.a. criminaliteit), die in uiterste gevallen ook consequenties hebben voor de veiligheid. Omdat werken aan vatbaarheid van radicalisering vanuit de preventie radicalisering een stigmatiserend effect kan hebben, is het dan ook wenselijk dit vanuit een breder perspectief te benaderen. Waarbij zowel aan individuele factoren als ook omgevingsfactoren als discriminatie, armoede en polarisatie gewerkt kan worden. Zo deelde één van de respondenten: "There is an awful lot of good work to be done, but not through P/CVE²⁴." Om een breed maatschappelijk beleid op te stellen is het essentieel vanuit Min. SZW een structurele samenwerking te realiseren met het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW). We zien dat de huidige inzet op het verminderen van vatbaarheid van individuen en omgeving voor een groot deel plaatsvindt op scholen. Vanzelfsprekend, omdat de school een belangrijke ingang is om (alle) jongeren te bereiken, ook diegene die vatbaar zijn voor radicalisering en zich in vatbare omgevingen bevinden. Niet onder de noemer 'radicalisering', maar echt onder de noemer 'preventie' op thema's die de jongeren aangaan en waar behoefte aan is. Daarnaast kan een dergelijke samenwerking ook met het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport ondersteunend zijn aan het gezamenlijk vormen van een breed preventief, maatschappelijk beleid.

²⁴ P/CVE = 'Preventing and Countering of Violent Extremism'

6.8 Zet in op de digitale wereld vanuit beleid: dit betekent fysiek en online integreren in alle stappen van beleidsontwikkeling en uitvoering

Voor jongeren, en steeds meer jongvolwassenen, maakt de online wereld (sociale media en online games) deel uit van hun echte wereld en belevingswereld. Daarom moeten offline inspanningen om extremisme te voorkomen en tegen te gaan, dus altijd hand in hand gaan met de online dimensie. Waar er op de 'online' omgeving nu nog voornamelijk ingezet wordt via aparte interventies op bijvoorbeeld scholen (rondom bijvoorbeeld digitale geletterdheid), zou de online dimensie geïntegreerd moeten zijn in alle elementen binnen een preventieve maatschappelijke aanpak die gericht is op de 'offline' maatschappij. Dit betekent dat bij de ontwikkeling en vormgeving van al het preventieve beleid gecheckt moet worden of vanuit de integrale benadering van de on- en offline wereld is gewerkt. Daarbij is kennis over die wereld, hoe deze door jongeren ervaren wordt, de technische knowhow en hoe dit te integreren in beleid en interventies essentieel. Zoals beschreven in hoofdstuk 2, heeft de online wereld een belangrijke versterkende werking op de vatbaarheid voor radicalisering. Wanneer niet aan deze randvoorwaarde wordt voldaan, kan deze wereld de risico's voor vatbaarheid dus blijven versterken. Kortom, investeringen in het online gedrag van mensen moet een integraal onderdeel zijn binnen het sociaal domein, willen we op tijd in kunnen zetten op actuele ontwikkelingen (of op bijvoorbeeld heersende 'grievens' onder jongeren).

6.9 Meer aandacht voor het belang van de sociale omgeving

Het verminderen van vatbaarheid voor radicalisering kan niet zonder inzet op de directe sociale context zoals familie, vrienden, leraren, rondom deze persoon. Uit de interviews kwam de beschermende factor over het versterken van 'sociale banden' veelvuldig naar voren en de afwezigheid van een stabiele sociale omgeving als risicofactor. Wanneer niet aan deze randvoorwaarde wordt voldaan, en interventies zich met name focussen op het individu, blijft dit individu in een sociaal vacuüm bestaan, waarbinnen deze na de interventie weer op eenzelfde manier gaat zoeken naar invulling van de behoefte aan sociale banden.

6.10 Gebruik risico- en beschermende factoren niet als voorspellers, maar als indicatoren

Het gebruik van risico- en beschermende factoren als voorspellers van radicalisering kan leiden tot valse positieven, stigmatisering en zelf systemische discriminatie. Dit geldt zowel voor individuen als voor de afbakening van doelgroepen. Kortom, de gevaren en risico's als het gaat om negatieve effecten zijn groter dan de kans op succes. Gebruik deze factoren daarom niet als voorspellers, maar als indicatoren waarop interventies en beleid kunnen worden ingezet binnen een brede maatschappelijke aanpak.

6.11 Suggesties voor vervolgonderzoek

- *Onderzoek wat werkt bij vatbare individuen en vatbare wijken*
 Om een breed maatschappelijk preventief beleid te ontwikkelen, waarbij wordt ingezet op vatbare individuen en vatbare omgevingen moet verder onderzoek worden gedaan naar wat werkt en wat niet. De interventies uit hoofdstuk 5 zijn binnen dit onderzoek niet op kwaliteit en effectiviteit gecheckt. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de werkzame elementen uit deze interventies, waarbij gekeken kan worden naar de effecten op de vatbaarheid van het individu en de omgeving. En bijvoorbeeld ook specifiek naar hoe stigmatisering bij de inzet van bepaalde interventies voorkomen kan worden. Wat zijn de randvoorwaarden waaraan een interventie die zich specifiek richt op een groep die afgebakend wordt door meerdere risicofactoren aan voldoen om stigmatisering te voorkomen? Daarnaast is er een kans om de beschermende kracht van de omgeving verder te onderzoeken en te bekijken wat daar effectief is om de vatbaarheid van omgevingen te verminderen. Dit soort interventies zijn binnen dit onderzoek niet veelvuldig naar voren gekomen. Dat betekent niet dat deze niet bestaan, aangezien aanpakken die zich richten op maatschappelijke risicofactoren (polarisatie, discriminatie, armoede) vaak niet worden verbonden aan de preventie van radicalisering. Wel denken wij dat er een grote kans ligt om interventies te ontwikkelen en onderzoeken die zich specifiek op de directe (sociale) omgeving richten (bijvoorbeeld sociale banden, thuissituatie, basis op orde, doorlopende begeleiding), en dan wel vanuit een brede preventieve aanpak.
- *Ontwikkel een database werkende elementen*
 Tot slot zou Min. SZW kunnen voorzien in een Evidence Based Werken (EBW) database waarin interventies die zich richten op het verminderen van vatbaarheid (niet specifiek vatbaarheid voor radicalisering) worden ingedeeld op basis van het niveau van de factoren waar zij zich op richten (individueel, (sociale) omgeving, maatschappelijk);

 - risico- en beschermende factoren;
 - de werkzame elementen uit deze interventies;
 - de impact die zij hebben op het verminderen van de vatbaarheid van het individu en/of de omgeving.

Dit zou gemeenten ondersteunen in hun taak om het landelijke beleid door te vertalen naar een lokale aanpak en bevordert evidence based werken. Onderzoek naar werkzame elementen om vatbaarheid van individuen en omgevingen te verminderen, draagt bij aan de best beschikbare informatie waarop toekomstig beleid en uitvoering zich kan baseren.
- *Onderzoek meer vormen van extremisme*
 Het denkkader en overige aanbevelingen om in te zetten op vatbare individuen en vatbare omgevingen, gelden voor alle vormen van radicalisering richting extremisme. Ondanks dat het volgens de uitkomsten van dit onderzoek niet wenselijk is om vanuit Min. SZW specifiek beleid te ontwikkelen voor verschillende vormen van extremisme, is het wel inzichtelijk om ook van andere vormen in beeld te hebben welke specifieke factoren een rol kunnen spelen in het radicaliseringsproces van individuen. We moeten weten welke risico- en beschermende factoren bij andere vormen van extremisme zoals links en anti-overheid voorkomen, om hier wijkgericht op in te kunnen zetten. Ook hierbij zullen deze factoren niet gelden als voorspellers, maar als indicatoren. Uit dit onderzoek

blijkt de noodzaak om actuele informatie te blijven verzamelen (sommige genoemde risicofactoren door respondenten komen (nog) niet terug in de literatuur bijvoorbeeld), zodat hier tijdig op geanticipeerd kan worden en beleid én interventies op wijkniveau aansluiten op wat er leeft.

Leren van de aanpak van andere landen

- Tot slot ligt er een kans om te onderzoeken hoe andere landen de preventieve aanpak vormgeven rondom de groepsgerichte interventies om vatbaarheid voor radicalisering te verminderen. Wat kunnen we van vergelijkbare landen leren?

Bijlage 1: Literatuuroverzicht

- Bérubé, M., Scrivens, R., Venkatesh, V. & Gaudette, T. (2019). Converging Patterns in Pathways in and out of Violent Extremism: Insights from Former Canadian Right-Wing Extremists. *Perspectives on Terrorism*, Vol. 13 (6), 73-89.
- Bowman-Grieve, L. (2011). The Internet & terrorism: Pathways toward terrorism & counterterrorism. In A. Silke (Ed.), *Psychology, Terrorism and Counterterrorism*. Oxon: Routledge, pp76-88.
- Campelo, N., Oppetit, A., Neau, F., Cohen, D., & Bronsard, G. (2018). Who are the European youths willing to engage in radicalisation? A multidisciplinary review of their psychological and social profiles. *European psychiatry*, 52, 1-14.
- Copeland, S. & Marsden, S. (2020). Right-Wing Terrorism: Pathways and Protective Factors. Centre for Research and Evidence on Security Threats. Verkregen van: <https://crestresearch.ac.uk/resources/right-wing-terrorism-pathways-and-protective-factors/>
- Dawson, L.L., Amarasingam, A. & Bain, A. (2016). Talking to Foreign Fighters: Socio-Economic Push versus Existential Pull Factors. TSAS Working Paper. Verkregen van: <https://www.tsas.ca/publications/talking-to-foreign-fighters/>
- Feddes, A. R., Nickolson, L., & Doosje, B. (2015). Triggerfactoren in het radicaliseringsproces. Expertise-unit Sociale Stabiliteit/Universiteit van Amsterdam.
- KIS (2017). Beschrijving, onderbouwing en praktijkevaluatie van een preventieve aanpak van radicalisering onder islamitische jongeren. Weerbaar opvoeden tegen radicalisering. Verkregen van <https://www.kis.nl/sites/default/files/bestanden/Publicaties/evaluatie-weerbaar-opvoeden.pdf>
- Lösel, F., Bender, D., Jugl, I. & King, S. (2020). Resilience against Political and Religious Extremism, Radicalization, and Related Violence: A Systematic Review of Studies on Protective Factors.
- Nickolson, L., Bergen, N. van, Feddes, A., Mann, L., Doosje, B. (2021). Extremistisch denken en doen. WODC. Verkregen via: <http://repository.wodc.nl/handle/20.500.12832/3063>
- NJi (2022). Wat kun je doen aan polarisatie en radicalisering? Begrippen, modellen, factoren en interventies. Verkregen via <https://www.nji.nl/sites/default/files/2022-02/Wat-kun-je-doen-aan-polarisatie-en-radicalisering.pdf>
- RAN Factbook. (2019). Far-right Extremism – A practical Introduction. Verkregen van: https://ec.europa.eu/home-affairs/pages/page/factbook-far-right-extremism-december-2019_en
- RAN Factbook. (2019). Islamist Extremism – A practical Introduction. Verkregen via: https://ec.europa.eu/home-affairs/system/files/2020-01/ran_factbook_islamist_extremism_december_2019_en.pdf
- Ranstorp, M. (2016). The Root Causes of Violent Extremism. RAN-Issue paper 2016.
- Ravndal, J.A. (2016). Right-Wing Terrorism and Violence in Western Europe: Introducing the RTV Dataset.
- Reiter & Doosje (2021). Identity, Significance, Sensation or Justice? Different Motives which Attract to Radical Ideas. *International Journal of Conflict and Violence*, vol. 15.

- Schuurman, B., Bakker, E. & Eijkman, Q. (2018). Structural Influences on Involvement in European Homegrown Jihadism: A Case Study. *Terrorism and Political Violence*, Vol. 30 (1), 97-116.
- Sieckelinck, S., & Gielen, A-J. (2018). Protective and promotive factors building resilience against violent radicalisation. *European Commission, Radicalisation Awareness Network. Verkregen van: https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-wedo/networks/radicalisation_awareness_network/ranpapers/docs/ran_paper_protective_factors_042018_en.pdf*
- Sikkens, E., van San, M., de Winter, M., Sieckelinck, S. (2017). *Verskillende extreme idealen, dezelfde radicale zoektocht? Push- en pullfactoren volgens jongeren met extreemlinkse, extreemrechtse en extreem Islamitische idealen*. DOI: 10.5117/PED2017.2SIKK
- Sterkenburg, N. (2021). Van actie tot zelfverwezenlijking: routes van toetreding tot radicaal- en extreemrechts. Verkregen van: <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/3176648>
- Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E. & Barton, G. (2018). The Three Ps of Radicalization: Push, Pull and Personal. A Systematic Scoping Review of the Scientific Evidence about Radicalization Into Violent Extremism. *Studies in Conflict & Terrorism*, vol. 43 (10).
- Wolfowicz, Yael Litmanovitz, David Weisburd, Badi Hasisi. (2019). A Field-Wide Systematic Review and Meta-analysis of Putative Risk and Protective Factors for Radicalization Outcomes. *Journal of Quantitative Criminology*. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10940-019-09439-4>

Bijlage 2: Overzicht respondenten

	Naam	Functietitel
1.	Dr. Allard Feddes	Onderzoeker en docent aan de Universiteit van Amsterdam
2.	Dr. Femke Kaulingfreks	Lector Jeugd en Samenleving InHolland
3.	Dr. Kees van den Bos	Hoogleraar sociale psychologie
4.	Karin Heremans	Directeur GO! Koninklijk Atheneum te Antwerpen, RAN ambassadeur België
5.	Nabil el Malki	Jongerenwerker Presikhaaf University
6.	Samira Bouchibti	Adviseur jeugd, preventie polarisatie & radicalisering
7.	Trainer/adviseur rondom empowerment	Inclusia
8.	Magnus Ranstorp	Strategic advisor Swedish Defence University, Expert RAN Practioners
9.	Robert Örell	Independent International P/CVE expert Exit programmes, Expert RAN Practioners
10.	William Baldet	Senior Prevent Strategy Advisor
11.	Onderzoeker	Onderzoeker extreemrechts
12.	LSE (2)	Consultants bij het LSE
13.	Proces/casusregisseurs (2)	Procesregisseur en gemeentelijk expert voor radicalisering Sociaal casemanager
14.	PRIO gemeenten	Gemeente Den Haag, Utrecht, Groningen

Bijlage 3: leden BCI

	Naam	Organisatie
1.	Suzanne den Dulk	<i>Gemeente Rotterdam</i>
2.	Swaan van Iterson	<i>Expertise-unit Sociale Stabiliteit</i>
3.	Sanne Tji	<i>Landelijk Steunpunt Extremisme</i>
4.	Marion van San	<i>Erasmus Universiteit Rotterdam (RISBO)</i>

Bijlage 4: Tabel met risico- en beschermende factoren

Overzicht risicofactoren

	<i>Risicofactoren</i>	<i>Algemeen literatuur</i>	<i>Algemeen interviews</i>	<i>RE literatuur</i>	<i>RE interviews</i>	<i>IR literatuur</i>	<i>IR Interviews</i>
Persoonlijke factoren	Man zijn	X	X	X (vaker man)	X		
	Jong zijn	X	X				
	Praktisch opgeleid	X	X + niet passend onderwijsniveau				
	Laag inkomen/werkloosheid	X					
	Psychische of psychosociale problematiek	X	X				
	Risiconemende / 'spanningszoekende' persoonlijkheid	X				X (vullen van behoefte aan avontuur/spanning)	
	Laag/instabiel zelfvertrouwen	X	X + onzekerheid				
	Rigide denkstijl / need for 'cognitive closure'		X				
	Gebrek aan agency of 'doenvermogen'		X		X (specifiek op rechts: gerelateerd aan toekomstperspectief)		X

	<i>Risicofactoren</i>	<i>Algemeen literatuur</i>	<i>Algemeen interviews</i>	<i>RE literatuur</i>	<i>RE interviews</i>	<i>IR literatuur</i>	<i>IR Interviews</i>
	Anti-overheidsgevoelens				X		
	Worstelen met levensvragen (wie ben ik, de zin van het bestaan)					X	X
	Gevoelens van schaamte						X
	Belofte van een hoger doel					X	X
	Enthousiast zijn over geweld			X			
	Superioriteitsgevoelens, gevoelens van racisme			X			
	ASS (autisme spectrum stoornis)				X		
	Beperkte digitale weerbaarheid		X				
(Sociale) omgeving	Gevoelens van isolatie, weinig vrienden, eenzaam, er niet bij horen	X	X	X + persoonlijke uitsluiting			
	In aanraking komen met en consumptie van extremistische propaganda	X					
	Groepsdynamieken (groepsdruk) en charismatische leiders en recruiters van radicale of extremistische groepen	X					
	Opvoedstijl ouders	X					
	Slechte thuissituatie		X				
	Intergenerationele overdracht		X		X		

	<i>Risicofactoren</i>	<i>Algemeen literatuur</i>	<i>Algemeen interviews</i>	<i>RE literatuur</i>	<i>RE interviews</i>	<i>IR literatuur</i>	<i>IR Interviews</i>
	Problemen thuis, school/ werk, ergens bij horen					X (relatief vaker bij bekeerlingen)	
Maatschappelijke context	Ervaringen en gevoelens van uitsluiting, achterstelling, discriminatie	X	X	X (ervaren dreiging tegen groep)	X (gevoel dat er geen plek is voor jouw groep)	X (ervaring met bedreiging eigen groep)	X + geopolitieke grieven, groeiende frustratie tegenover westerse dominantie
	Armoede		X				
	Polarisatie en repressie in de (directe) omgeving, politieke grieven	X					
	In aanraking komen met en consumptie van extremistische propaganda	X					
	Ervaren onrecht in de wereld		X				
	(Gevoelde) afstand tot de overheid		X				
	In bubbel zitten		X				
	Angst verliezen eigenheid				X		
	Eerdere ervaringen van crimineel gedrag, middelenmisbruik, militaire ervaring, kennis van wapens			X			

Overzicht beschermende factoren

	<i>Beschermende factoren</i>	<i>Algemeen literatuur</i>	<i>Algemeen interviews</i>	<i>RE literatuur</i>	<i>RE interviews</i>	<i>IR literatuur</i>	<i>IR Interviews</i>
Persoonlijke kenmerken	Stabiele identiteitsontwikkeling	X	X + een gevoel van eigenwaarde				
	Sterk gevoel van eigenwaarde en regie	X					
	Gezonde emotieregulatie	X					
	Sterke sociale vaardigheden	X					
	Kritisch nadenken	X	X				
	(Kunnen) anticiperen op negatieve gevolgen	X	X (met tegenslagen kunnen omgaan)				
	Multi-perspectiviteit		X				
	Kennis van de islam					X	
	Erkennen van de reikwijdte en complexiteit van de eigen waarden en overtuigingen			X			
(Sociale) omgeving	Positieve familierelaties	X					
	Stabiele thuissituatie		X				
	Basis op orde		X				
	Sociale banden		X				
	Doorlopende begeleiding		X				

	<i>Beschermende factoren</i>	<i>Algemeen literatuur</i>	<i>Algemeen interviews</i>	<i>RE literatuur</i>	<i>RE interviews</i>	<i>IR literatuur</i>	<i>IR Interviews</i>
Maatschappelijke context	Sociale inclusie	X					
	Kennis van en vertrouwen in democratie	X	X				
	Agency/mogelijkheid tot (politieke) inspraak		X				